

रु. 12.00

ISBN 81-237-3721-1

नैशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

राम कथा

हंसा मेहता

अनुवाद

मालती दाडेकर

नेहरू बाल पुस्तकालय

राम कथा

हंसा मेहता

चित्रे

सुकुमार चटर्जी

अनुवाद

मालती दांडेकर

ISBN 81-237-3721-1

पहिली आवृत्ती 1975

दुसरी आवृत्ती 1988 (शके 1910)

तिसरी आवृत्ती 1990 (शके 1912)

चौथी आवृत्ती 1991 (शके 1913)

पाचवी आवृत्ती 1992 (शके 1914)

सहावी आवृत्ती 1993 (शके 1915)

सातवी आवृत्ती 2002 (शके 1923)

मूल © हंसा मेहता, 1974

मराठी अनुवाद © नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

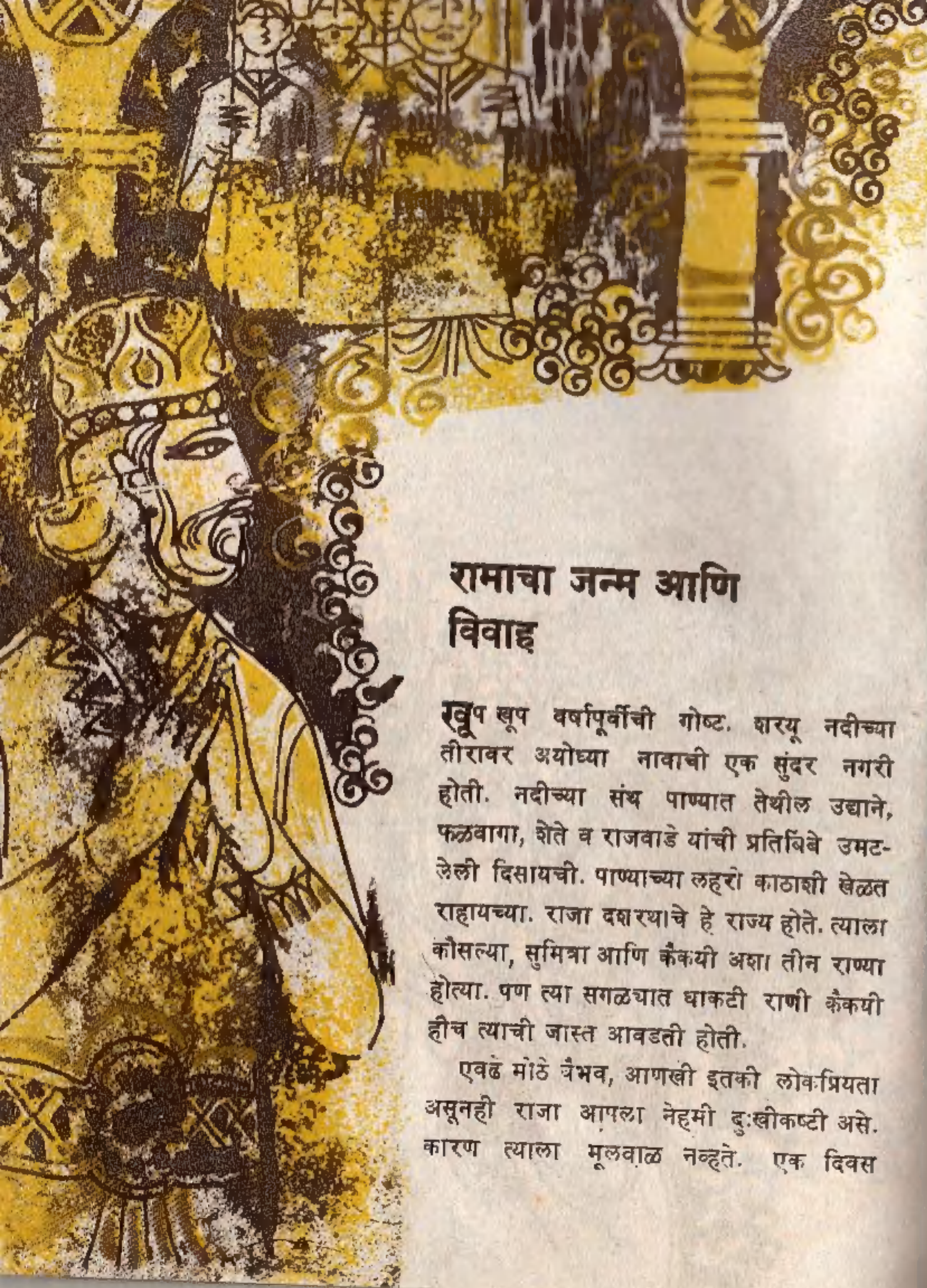
The Prince of Ayodhya (Marathi)

रु. 12.00

संचालक, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, ए-5 ग्रीन पार्क
नवी दिल्ली-110 016 यांनी प्रकाशित केले.

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

रामाचा जन्म आणि विवाह

खूप खूप वर्षांपूर्वीची गोष्ट. शरयू नदीच्या तीरावर अयोध्या नावाची एक सुंदर नगरी होती. नदीच्या संघ पाण्यात तेथील उद्याने, फळवागा, शेते व राजवाडे यांची प्रतिबिंबे उमटलेली दिसायची. पाण्याच्या लहरी काठाशी खेळत राहायच्या. राजा दशरथाचे हे राज्य होते. त्याला कौसल्या, सुमित्रा आणि कैकयी अशा तीन राण्या होत्या. पण त्या सगळ्यात धाकटी राणी कैकयी हीच त्याची जास्त आवडती होती.

एवढे मोठे वैभव, आणखी इतकी लोकप्रियता असूनही राजा आपला नेहमी दुःखीकष्टी असे. कारण त्याला मूलवाळ नव्हते. एक दिवस

वशिष्ठ ऋषी त्याला म्हणाले—

“राजा, तू पुत्रकामेष्टी यज्ञ कर, म्हणजे तुझी इच्छा पुरी होईल.” गुरुजींच्या उपदेशाप्रमाणे दशरथ राजाने हा यज्ञ केला आणि लौकरच त्याच्या तिन्ही राण्यांना पुत्र झाले. चैत्र शुद्ध नवमीला कौसल्या राणीने रामाला जन्म दिला. नंतर लवकरच कैकयीलाही मुलगा झाला. त्याचे नाव भरत. सर्वात शेवटी सुमित्रेला लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न असे दोन जुळे मुलगे झाले.

केवढा भाग्याचा आणि आनंदाचा दिवस तो ! दशरथ राजाने गोरगरीबांना कपडे, धान्यधुन्य पैसे यांचे मुक्त हस्ताने दान केले. अयोध्येत सगळ्या प्रजेने आनंदोत्सव साजरे केले.

चारी राजपुत्र मोठे होऊ लागले. उद्याने व राजप्रासादांत ते सर्वजण आनंदाने खेळायचे. चौघांचे एकमेकांवर अतिशय प्रेम होते. तरी पण धाकटे तिघेही भाऊ रामालाच आपला नेता मानायचे. त्यातही राम व लक्ष्मण नेहमी एकत्र दिसायचे आणि भरत व शत्रुघ्न यांची जोडो कधी फुटायची नाही. मात्र या चौघात राजाला कोण जास्त आवडत असेल तर तो रामच.

राजपुत्र चांगले जाणते झाले. त्यांना वेदशास्त्र, पुराणे व युद्धकला उत्तम प्रकारे शिकवण्यात आली.

ते सोळा वर्षांचे झाले असताना एक दिवस विश्वामित्र ऋषी दशरथ राजाच्या दरबारात आले. हे विश्वामित्रदेखील पूर्वी कधी मोठे पराक्रमी असे राजेच होते, पण त्यांनी राज्याचा त्याग केला होता व हे तपस्वीचे जीवन पत्करले होते. दशरथाने त्यांचे अगत्याने स्वागत केले.

तो म्हणाला “महामुनी, आपल्या आगमनाने मी धन्य झालो आहे. आपली कोणतीही इच्छा पुरी करण्यात मला आनंद आणि अभिमानच वाटेल. मी आपणासाठी काय बरे करावे?”

विश्वामित्र म्हणाले, “राजा, मी जे मागायला आलो आहे, ते देणे सोपे नाही!” दशरथाने अभिमानाने उत्तर दिले—“हा दशरथ आपली इच्छा पुरी करायला केव्हाही मागे हटणार नाही. आपण शब्द उच्चारायचा अवकाश. लगेच ती इच्छा पुरी झालीच म्हणून समजा.” विश्वामित्र हसले आणि म्हणाले—“तर मग तुझा पुत्र राम मला दे. मी धर्मयज्ञ करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे पण त्या यज्ञाची तयारी केली न केली की, राक्षस ती उधळून लावतात आणि मला सतत ते असा त्रास देतात. त्यांचा नाश करण्यासाठी मला रामाची मदत हवी आहे.

हे ऐकून दशरथ निराशेने भांबावून गेला. तो म्हणाला—

“राम? अहो, राम तर अजून सोळा वर्षांचा सुद्धा नाही. तो एवढासा, त्या भयंकर राक्षसांशी कसं युद्ध करील? रामाऐवजी मीच स्वतः आपल्याबरोबर येतो, नाहीतर माझी सेना पाठवतो. ऋषिवर्य, एका माझ्या रामावाचून दुसरे काय वाटेल ते मागा आपण.”

विश्वामित्र संतापले, “म्हणजे मला जे हवे, ते घायला तू नाही म्हणतोस? अन् तेही तू मला शब्द दिल्यावर? घायला अशक्य असले काही मी थोडीच मागितले आहे? मी ऋषिमुनींचे धार्मिक जीवन पत्करले नसते, तर मी स्वतःच त्या राक्षसांचा नायनाट केला असता, समजलास?”

आता ऋषींच्या कोपाने भलतेच काही अनिष्ट होणार असे वाटून वशिष्ठ गुरुजी राजाला म्हणाले—

“राजा, तू रघुकुलातला आहेस. दिलेला शब्द तुला पाळलाच पाहिजे. आणि भिण्याचे काय कारण? तपोधन विश्वामित्रांच्या सहवासात राम अगदी सुरक्षित राहील. इतकेच नव्हे तर त्यांच्याकडून तो पुष्कळसे नवे चांगले काहीतरी शिकून घेईल.”

दशरथाला हे बरे वाटले नाही. पण आता त्याला विश्वामित्राला नाही म्हणता येईना. तो म्हणाला “मुनिवर्य, आपण रामाबरोबर लक्ष्मणालाही न्यावे.”

मग दोघाही राजकुमारांनी आईवडिलांचा निरोप घेतला व ते विश्वामित्राबरोबर दूर निघाले. लवकरच ते एका घनदाट भयंकर, अशा अरण्यात येऊन पोहोचले.

विश्वामित्र म्हणाले—“ती ताटका राक्षसी येथे रहाते. या राक्षसीने आजूबाजूच्या सर्व प्राण्यांचा फत्ता उडवला आहे. ती येणाऱ्या जाणाऱ्या

वाटसरूंवर हल्ला करून त्यांना मारते. खरे म्हणजे तिला जिवंत सोडता कामाचे नाही. रामा, हिला ठार कर आणखी हा प्रदेश लोकांसाठी सुरक्षित कर पाहू.”

ते बोलताहेत तोवर ताटका दिसू लागली. भयंकर गर्जना करीतच ती त्यांच्यावर धावून आली. रामलक्ष्मणानी तिच्याबरोबर युद्ध केले व तिला ठार केले, तेव्हा विश्वामित्र प्रसन्न झाले. त्यांनी या दोघांनाही काही नवीन अस्त्रे दिली व त्यांचा उपयोग युद्धात कसा करावा तेही शिकवले. लवकरच ते सिद्धाश्रमाजवळ येऊन पोहोचले. हाच तो विश्वामित्रांचा आश्रम !

मग विश्वामित्रांनी यज्ञाची सिद्धता सुरू केली व त्यांच्या रक्षणासाठी त्या दोघांना पहारा द्यायला सांगितले. सुरुवातीला तर सगळे कसे छान, सुरळीतच चालले होते.

पण सहावा दिवस उजाडला मात्र, सुबाहू व मारीच हे दोन प्रचंड राक्षस बरोबर पुष्कळसे राक्षस घेऊन आलेच तेथे ! त्यांना पाहूनही राम अजिवात धावरला नाही. त्याने आपले धनुष्य सज्ज केले व मागीचावर एक बाण सोडला. तो इतक्या जोराने व वेगाने त्याच्या मर्मी वसला की, मारीच

घडपडत कितीतरी मागे फेकला गेला. दुसरा रामबाण सुबाहूला असा नेमका लागला की तो तात्काळ ठारच झाला. मग बाकीचे राक्षस भयंकर किकाळघा फोडीत, जीव घेऊन पळून गेले.

विश्वामित्रांचा पवित्र यज्ञ आता शांतपणे पार पडला. आपण आल्या-सारखे ऋषींचे धर्मकार्य नीट झालेले पाहून रामाने विचारले—“पूज्य मुनिवर, याशिवाय आणखीही आपले काही कार्य असल्यास सांगावे, आम्ही ते आनंदाने करू.”

ऋषींनी उत्तर दिले—“तुम्हा दोघांवर मी प्रसन्न झालो आहे. माझ्या मनात असे आहे, की विदेह देशाचा राजा जनक याच्याकडे एक मोठा धार्मिक समारंभ होणार आहे. तेथे माझ्या-बरोबर तुम्हालाही न्यावे. माझे दुसरे शिष्यही बरोबर आहेतच. चला तर, आपण तेथे जाऊ. जनकाकडे एक प्रसिद्ध शिवधनुष्य आहे तेही आपण पाहू या.”

आणि ते सर्वजण विदेहाला येऊन पोहोचले. जनकाने त्यांचे स्वागत केले व विचारले—“महर्षी आपल्याबरोबर आलेले हे दोन सुंदर तरुण कोण आहेत ?”

“अयोध्येच्या दशरथ राजाचे हे दोघे पुत्र—राम-लक्ष्मण. राजा, तुम्हे ते अद्भुत शिवधनुष्य दाखवावे म्हणून मी यांना बरोबर घेऊन आलो आहे.”

जनक राजाने धनुष्य आणण्याची व ते त्या दोघा

राजपुत्रांना दाखवण्याची सेवकांना आज्ञा केली.

आठ चाके लावलेल्या एका मोठ्या गाड्यावर एक खूपच लांबरुंद लोखंडी पेटी ठेवलेली होती. एक बळकट सेवक गाडा डकलीत घेऊन आला. या पेटीतच ते शिवधनुष्य होते.

राजा जनक विश्वामित्राला म्हणाला—

“हे धनुष्य वाकवन जो त्याला दोरी लावील त्यालाच माझी कन्या सीता देऊन जावई करावे, असा मी निश्चय केला आहे. आजपर्यंत मोठ मोठ्या शूर राजपुत्रांनी हा प्रयत्न केला—पण व्यर्थ ! आपल्यावरोवरच्या

या दोन युवकांपैकी कोणाला प्रयत्न करायची इच्छा आहे का ?” विश्वामित्राने रामाकडे पहात म्हटले, “वत्सा, इकडे ये अन् हे हरषनु एकदा पहा बरे.”

रामाने पुढे होऊन पेटी उघडली, त्याने प्रश्न केला.

“मी हे शिवधनुष्य उचलून याला दोरी लावू ?” “अवश्य ! तुला जमले तर !” विश्वामित्र म्हणाले. रामाने अगदी सहज ते अतिशय जड धनुष्य उचलले, वाकवले व दोरी इतक्या जोरात ताणली की खण्णकन् आवाज होऊन धनुष्याचे दोन तुकडे झाले. नवलाने कौतुकाने, जो तो रामाकडे पहातच राहिला.

जनकाचा आनंद गगनात मावेना. अखेर सीतेला शोभेल असा योग्य वीर त्याला आज भेटला होता. सगळ्या विदेहात आनंदीआनंद झाला. दशरथाला ही गोड वार्ता कळवण्यासाठी दूत पाठवण्यात आले. राम व सीता यांचे लग्न ठरले आहे, आशीर्वाद घ्यायला आपण विदेहनगरीस यावे, अशी त्याला विनंती करण्यात आली.

मग दशरथ राजा मोठ्या लवाजम्यासह विदेहाला त्वरित येऊन पोहोचला. वरोवर भरत शत्रुघ्न हे दोघे राजपुत्र होतेच. सगळीकडे मोठा सोहळा सुरू झाला. जनकाच्या घरच्या चारी मुलींचे या चार राजपुत्रांशी विवाह ठरले. सीता रामाची आणि दुसरी राजकन्या उर्मिला ही लक्ष्मणाची पत्नी झाली. जनकाच्या बंधु कुशध्वज याच्या मांडवी व श्रुतकीर्ति या दोन कन्या होत्या. त्यांचे विवाह भरत व शत्रुघ्न यांच्याशी थाटामाटाने पार पडले.

जनकाने सीतेला आशीर्वाद देऊन म्हटले—“बाळें, तू रामाची जणू सावलीच होऊन रहा.” मग वन्हाड अयोध्येकडे परत निघाले. तेथे प्रजाजनांनी सगळ्यांचे मोठे भव्य स्वागत करायचे ठरवले होते व ते सारेजण यांची वाटच पहात होते.

पुष्कळ वर्षे उलटली. राजा दशरथ आता वृद्ध झाला होता. म्हणून राज्याची कितीतरी कामे त्याने रामाकडे सोपवली होती. अयोध्येच्या लोकांचे रामावर फार प्रेम होते, तसेच दरबारातही तो सगळ्यांचा आवडता होता. आणि दशरथ ? त्याला तर राम प्राणांपलीकडे प्रिय होता.

राजपुत्र भरत शत्रुघ्नाला घेऊन आजोळी मेला होता. त्याचे आजोबा कैकय देशचे राजे होते. इकडे दशरथ राजाने रामाला युवराजपद देण्यासाठी एक मोठा समारंभ योजला. राजाने आपले सर्व प्रधान, मंत्री व सेवक यांना बोलावले. राजकुटुंबातील मंडळीही बोलावून घेतली. मग गंभीरपणे तो म्हणाला—

“आजपर्यंत इतके दिवस मी हे राज्य चालवले आणि तुमचे रक्षण केले. आता मी वृद्ध आणि अशक्त झालो आहे. मला आता विश्वांती हवी. आता माझा ज्येष्ठ पुत्र राम हा हे राज्य माझ्यामागे उत्तम संभाळील. आपणा सर्वांना हे मान्य आहे ना? मान्य असेल तर त्याला युवराजपदाचा अभिषेक करून माझी जबाबदारी त्याच्याकडे द्यावी असे माझ्या मनात आहे. तरीपण आपण सारे जे ठरवाल तेच मी करीन. आपली संमती आहे का याला?”

दशरथाचे भाषण ऐकताच सगळ्यांनी उत्साहाने जयघोष करून आपली मान्यता दर्शविली. मग राजा म्हणाला

“तर मग शुभश्च शीघ्रम्! मंगलकार्याला उशीर कशाला? उदर्शक प्रातः काळीच हा समारंभ आपण करू.”

ही सारी वार्ता वायुवेगाने अयोध्येत पसरली आणि लोकांना आनंदाने अस्मान ठेंगणे झाले. या शुभघटनेच्या गोष्टी बोलत प्रजानेन रस्त्यांत दाटी करू लागले. राजधानी त्वरेने सजवण्यात आली. उद्याच्या समारंभाच्या तयारीला मोठ्या उल्हासाने सुरुवात झाली.

मंथरा आणि कैकयी

मंथरा ही राणी कैकयीची बालपणची दाई. हिच्या पाठीवर एक कुबड होते. आणि स्वभावाने ती मोठी दुष्ट बाई होती. ती राजमहालाच्या गच्चीवर येऊन पहाते तो काय? गुढ्यातोरणे व रंगीत पताका यांनी सगळी घरे सजवलेली. रस्ताभर कमळाच्या मऊ पाकळ्यांच्या पायघड्या घातलेल्या. कशासाठी प्रजेत एवढा आनंदोत्सव चालला आहे? तिला समजेना. तिने राणी कौसल्येच्या एका दासीला विचारले.

दासी म्हणाली—“म्हणजे तुला ठाऊकच नाही की काय? आपल्या सर्वांच्या आवडत्या रामाना उद्या सकाळी युवराजपदाचा अभिषेक होणार आहे.”

संतापाने मंथरा बेभान झाली आणि राणी कैकयी विश्वांती घेत होती तिकडे तिने धाव घेतली. तारस्वराने ओरडून ती राणीला म्हणाली—“वेडे कैकयी ऊठ. केवढे भयंकर संकट तुझ्यावर येते आहे, तुला दिसत कसे नाही? अग, रामाला उद्या सकाळी युवराजपद मिळायचे आहे—”

कैकयीला या वार्तेने आनंदच झाला. चटकन गळ्यातला हार काढून मंथरेला देत ती म्हणाली—“मंथरे, केवढी सुवार्ता आणलीस तू? फार आनंद झाला ऐकून मला. खरोखरच राम फार आदर्श राजा होईल पुढे.” हे ऐकून मंथरेचा संताप आणखी वाढला. तिने तो हार फेकून दिला व खेकसून ती म्हणाली—

“किती मूर्ख आहेस तू? अग, राम राजा झाला की तुझा भरत होईल त्याचा दास आणि तू होशील त्या कौसल्येची एक क्षुद्र दासी. एवढेसुद्धा कळत नाही तुला?” कैकयी हसत म्हणाली—“काहीतरीच काय बोलतेस ग? राम सख्या मातेवर करतो ना, तसेच प्रेम माझ्यावरही करतो बरे, आणखी सगळ्या भावांवरसुद्धा त्याचे तसेच प्रेम आहे. मंथरे, रामानंतर भरतच या राज्याचा वारस आहे, ठाऊक नाही का तुला?”

मंथरा उपहासाने म्हणाली “पुरे, पुरे, त्या रामाचे कौतुक. अग वेडे, रामानंतर त्याचा मुलगाच राजा होईल अयोध्येचा. तुझा भरत होईल त्याचा एक सेवक आणि बहुतेक वनवासातच त्याला मृत्यू येईल ! आता तुला हेच जर हवे असेल, तर मग माझे काहीएक म्हणणे नाही !”

कैकयीला या शब्दांनी एकदम धक्काच वसला. मंथरा जरा वेळ अशीच बोलत राहिली, अखेर कैकयी ओरडली—

“सांग, मी माझ्या भरताला आता या दुर्दशेतून वाचवू तरी कसे ? करू तरी काय ?” मंथरेने चटकन् उत्तर दिले—

“हे बघ, मागे तू एकदा महाराज दशरथांचा प्राण रणांगणात वाचवला होतास, आठवते ना तुला ? त्यावेळी महाराजांनी तुला दोन वर देऊ केले होते, ते आता मागून घे.”

कैकयीने निरुपायाने विचारले—“अग पण, मी त्यांना बोलू तरी काय ? काय वर मागू मी ?” मंथरेने उत्तर दिले—

“पहिल्या वराने रामाऐवजी भरताला युवराजपदाचा अभिषेक व्हावा हे माग. आणि दुसऱ्या वराने त्या रामाला चांगले चौदा वर्षे वनवासाला पाठवायचे मागून घे. इतक्या वर्षांत लोक त्याला सहज विसरून जातील.” कैकयीला मंथरेचे बोलणे पटले.

राज्यकारभाराची कामे आटोपून संध्याकाळी दशरथ राजा कैकयीच्या महालात आला. रामाच्या युवराजपदाची वार्ता ऐकल्यावर कैकयी प्रसन्न होणारच, कारण राम तिचा आवडता आहे, असे राजाला वाटत होते. पण तेथे पहातो तर सगळे भलतेच ! कैकयी आपल्या महालात जमिनीवर पडलेली. तिचे केस पार विस्कटून गेलेले, आणि सगळे अलंकार महालभर फेकून दिलेले. किती विचित्र आणि उदास देखावा !

राजाने विचारले—“काय, झाले तरी काय ? राणी, तू आजारी आहेस का ? मी राजवैद्यांना बोलावणे पाठवू का ?” पण राणी एकही शब्द बोलना. राजा बेचैन होऊन तिची आर्जवे करू लागला, तुझे काय बिनसले आहे, म्हणून विचारू लागला. अखेर ती म्हणाली—

“मी आजारी नाही. पण मी मागेन ते मला देण्याचे वचन द्यावे आपण.” “माझ्या रामाची शपथ, तू मागशील ते मी देईन.” राजा म्हणाला. “तर मग, आपण मागे युद्धाच्या वेळी दोन वर मला देऊ केले होते, ते आता, यावेळी द्या, नाहीतर मी जीव देईन.” कैकयीचे बोलणे ऐकून दशरथ हसत म्हणाला— “काय इच्छा असेल ते घे मागून. दशरथ आपले वचन कधी मोडत नसतो.”

“भरताला राज्यपद,” कैकयी म्हणाली. मग जरा थांबून पुन्हा म्हणाली— “आणि रामाला चौदा वर्षे वनवास ! तेथे त्याने विरागी वृत्तीने रहावे.”

दशरथ अगदी हतबुद्ध झाला. स्वतःच्या कानांवर त्याचा विश्वास बसेना. “काय ? रामाला वनवास ? माझा लाडका पुत्र, लोकांच्या गळ्यांतला ताईत, अशा रामाला उद्या युवराजपद द्यायचे त्याऐवजी वनवासाला पाठवू ? तू काय मागते आहेस, तुझे तुला तरी कळते आहे का ?

... अग, त्याचा काहीच अपराध नसताना मी त्याला कसे राज्याबाहेर
घालवून देऊ ? दुष्टे, कैकयी, दुसरा एखादा वर माग.”
.... पण छे ! कैकयी काही एक ऐकूनच घेईना. रामाला वनवास—वस ! दुसरे
काहीही नको होते तिला.

दशरथाने रात्रभर तिच्या विनवण्या केल्या, मनघरणी, आर्जवे करून
पाहिली. शेवटी तिला घमकीसुद्धा दिली— पण सारे व्यर्थ ठरले. अशा प्रकारे
रात्र उलटली व तो दुर्दैवी दिवस उजाडला.

रामाला वनवास

भल्या पहाटेसच राजगुरु वशिष्ठ समारंभाची तयारी करू लागले. उत्साहाने लोक रस्त्यात गर्दी करू लागले. त्यांच्या आवडत्या रामाला युवराजपदाचा अभिषेक व्हायचा सोहळा पहाण्यासाठी लोक अघोर झाले होते. तो मंगल क्षण जवळ आला होता. पण राजा ? तो कोठे होता यावेळी ?

वशिष्ठांनी चित्तेच्या स्वरात सुमंत प्रधानाला सांगितले—

“लौकर जा, राजमहालात जाऊन महाराजांना सांगा, की सारी तयारी झाली आहे आणि आम्ही त्यांची वाट पहात आहोत.”

सुमंत घाईघाईने कैकयीच्या महालात येऊन पोहोचला. अरे वापरे, हे काय येथे ? दशरथ राजा शय्येवर पडलेला. अगदी आजान्यासारखा दिसत असलेला ? त्याने काळजीने विचारले—

“महाराज, आपल्याला एकाएकी काय झाले ?”

राजा दुःखाने इतका पिचला होता की, त्याच्या तोंडून शब्द फुटला. त्याच्याऐवजी राणी कैकयी म्हणाली—“आजच्या त्या समारंभाच्या विचारांनी महाराज इतके अस्वस्थ झाले आहेत की, रात्रभर त्यांचा डोळ्याला डोळा लागला नाही. तुम्ही रामालाच इकडे पाठवा. अगदी लगेच पाठवून द्या.”

“महाराजांची आज्ञा व्हावी.” सुमंत म्हणाला.

“होय, रामाला घेऊन या.” क्षीण स्वरात दशरथाने उत्तर दिले. विचारा सुमंत, भांबावून अस्त मनाने रामाकडे निघाला. राजवाड्याबाहेरच्या प्रांगणात, सुंदर कपडे घालून लोक मोठ्या आनंदाने जमले होते. लक्ष्मण महालाच्या दाराशीच उभा होता. सुमंत आत गेला. तेथे राम व सीता समारंभाच्या आमंत्रणाची वाट पहात बसले होते. तो रामाला म्हणाला—

“राजकुमार, महाराजांनी आपल्या भेटीची इच्छा केली आहे.”

रामाला जरा नवलच वाटले. लक्ष्मणाला वरोबर घेऊन तो पित्याकडे निघाला. त्याने समारंभासाठी उंची पोशाख घातलेला होता, हे पाहून लोक हर्षाने जयजयकार करू लागले. त्यांना वाटले तो समारंभाच्या मंडपातच चालला आहे. लोकांनी आशीर्वाद दिले आणि स्त्रियांनी तर घराच्या खिडक्यांतून त्यावर फुलेच उधळली.

दोन्ही राजपुत्र कैकयीच्या महालात पित्यासमोर येऊन उभे राहिले. वडिलांचा चेहरा पाहून ते बुचकळ्यात पडले. किती थकलेला, विलक्षण दुःखी आणि आजान्यासारखा दिसत होता राजा ! तात एकदम असे काय दिसू लागले एका रात्रीत ? रामाने प्रथम पित्याला प्रणाम केला. मग कैकयी मातेला.

“राम !” दुःखाने दाटल्या गळ्याने दशरथाने हाक मारली. राम हे पाहून फार अस्वस्थ झाला व म्हणाला—“बोला तात, माझ्या हातून नकळत काही अपराध घडला का ?” तरीही राजा गप्पच. राम कैकयीकडे वळला व परत विचारू लागला—

“मातुःश्री सांगा, माझ्या हातून काही चूक झाली का ? मग तात बोलत का नाहीत ? ते इतके आजारी कसे झाले ? का आपणच काही कठोर बोलून त्यांचे मन दुखावले आहे ?”

कैकयीने उत्तर दिले—“ते तुझ्यावर रागावलेले नाहीत आणि आजारी पण नाहीत. पण मनातली गोष्ट तुला सांगायला ते भिताहेत. कारण तुला ती गोष्ट ऐकून राग येईल.”

“पण काय आहे ? ते तरी मला कृपा करून सांगा.” राणी म्हणाली—“एक तर. मागे एकदा ह्यांनी मला दोन वर देऊ केले होते. ते आज मी मागितले तर हे राजाला न शोभेसे वागत आहेत. राजाने दिलेले वचन पाळायला नको ? पण महाराज तर रागाने, दुःखाने बोलेनासेच झाले आहेत. आता तूच जर त्यांनी मला दिलेले वचन पार पाडणार असलास तर मी सांगेन तुला सारे.” रामाने चटकन् उत्तर दिले—“मातुःश्री माझ्या तातांनी सांगितले तर मी अग्नीत देखील उडी घेईन. तातांना काय हवे आहे माझ्याकडून, ते आपण सांगायचा अवकाश, मी ते केलेच म्हणून समजा. मी माझे वचन कधीही

मोडत नसतो.”

कैकयीने उत्तर दिले—“माझी इच्छा अशी आहे की तुझ्याऐवजी भरताला युवराज म्हणून घोषित करण्यात यावे आणि तू चौदा वर्षे वनवासाला जाऊन तेथे वैरागी वृत्तीने रहावे. हे वर मी मागितलेले ऐकूनच महाराज दुःखी झाले आहेत. आणि म्हणूनच त्यांना बोलवत नाही आहे.”

रामाच्या चर्येवर कोठलाही विकार दिसला नाही. शांतपणे तो म्हणाला—“ठीक आहे. भरतालाच युवराजपदाचा अभिषेक करा. आणि मीही आजच वनवासाला जाईन.”

कैकयीच्या आनंदाला पारावार उरला नाही. ती आनंदाने म्हणाली “होय ना ? तर मग आता उशीर कशाला उगीच ? तू वनात गेल्यावाचून तुझे तात स्नान करणार नाहीत की अन्नाला स्पर्श करणार नाहीत.”

“विकार असो तुला, कैकयी.” दशरथ जोरात ओरडला व फिरून तो वेशुद्ध झाला. वडीलांच्या प्रकृतीची देखरेख करण्याची व्यवस्था करून राम कैकयीकडे वळला व म्हणाला—“माते कैकयी, मी माता कौसल्या आणि सीता यांचा निरोप घेऊन लगेच वनवासासाठी बाहेर पडेन.” महालाबाहेर येऊन तो चालू लागला. अति संतापाने थरथरत लक्ष्मणही त्याच्या पाठोपाठ जाऊ लागला. सगळ्या गर्दीला चुकवून दोघे कौसल्येच्या महालात गेले. मंडपात समारंभाची तयारी चालली होती व लोक आनंदाने हसत खेळत होते. हे त्यांना येथून दिसत होते. पण अगदी रामाजवळून जाणाऱ्या माणसालासुद्धा काही वेगळेच घडले असेल अशी कल्पनाही आली नाही.

राजकुमार आले त्यावेळी कौसल्या राणी देवाची प्रार्थना करीत होती. ती हर्षाने मुलांना आशीर्वाद देणार, तेवढ्यात लक्ष्मणाने तिला कैकयीकडे घडलेली हकीकत सांगितली. ती ऐकली मात्र ! एकदम राणी मूर्च्छित होऊन पडली. लक्ष्मण आधीच रागात होता. तो हे पाहून रामाला म्हणाला—
“स्वामी, अबून या गोष्टी षट्कर्णी झालेल्या नाहीत, तोवर राजमुकुट हस्तगत करा. विरोधकांशी लढण्याचे काम माझे.” रामाला ते पटले नाही. तो म्हणाला—“नाही, तसे नाही बंधू. वडिलांनी दिलेले वचन पाळणे हेच यावेळी आपले कर्तव्य आहे.”

कौसल्या आता मूर्च्छेतून सावध झाली होती. तीही म्हणाली—

“तुझे बोलणे खरेच आहे बाळ. पण मग मलाही तुझ्यावरोवर वनवासाला घेऊन चल. ती कैकयी रात्रंदिवस माझा अपमान करीत राहील. तिच्याजवळ मी कशी राहू शकेन ?”

रामाने उत्तर दिले—“पण तातांच्यासाठी तुला येथेच राहिले पाहिजे माते. आणि सगळे दुःख सहनही करायला हवे. तातांना तुझी मदत लागणारच. चौदा वर्षे काय ? हां हां म्हणता संपतील आणि मी परत येईन.”

कौसल्येने दुःखित मनाने ते मान्य केले. ती म्हणाली—“जा बाळ, देव तुझे रक्षण करे. मी तुझ्या परत येण्याकडे डोळे लावून बसेन आणखी त्यासाठीच जिवंत राहीन.”

तेथून ते दोघेही सीतेच्या महालात आले. सर्व उंची राजवस्त्रे व अलंकार घालून सीता त्यांचीच वाट पहात होती. पण रामाच्या अंगावर राजवेष नाही व त्याची चर्चाही गंभीर उदास झाली आहे हे पहाताच तिच्या मनात चर्च झाले. ती आवेगाने म्हणाली—“काय झाले आर्यपुत्र ? आपण असे उदास का ? तेव्हा रामाने सांगितले—

“माझ्या पित्याने कैकयी मातेला वचन दिले आहे की, माझ्या ऐवजी भरताला युवराजपद देईन आणि मला चौदा वर्षे तापसी वृत्तीने वनवासात रहायला पाठवीन. म्हणून सीते, मी तुझा निरोप घ्यायलाच आलो आहे. सीते मी दूर आहे, तोवर तू भरतावर राग ठेवून त्याला अप्रिय वाटेलसे वागू नकोस, तो आता राजाच आहे, हे लक्षात ठेव.” सीता दुःखाने व संतापाने म्हणाली—“नाही नाही, मला नाही हे सहन होत. मी तुम्हाला रानावनात एकटे जाऊ देणार नाही. मीही तुमच्यावरोवर येणार.” राम उदासपणे हसला.

“प्रिये, रानावनातल्या खडतर जीवनाची तुला कल्पनादेखील नसेल. झोपेवाचून आणि अन्नावाचून तेथे कितीक दिवस काढावे लागतात. तेथल्या काट्याकुट्यांनी तुझ्या पावलांतून रक्तच येईल. टणक खडबडीत जमिनीवाचून तेथे झोपायला दुसरे अंधारूण नाही. असल्या कष्टाच्या जीवनात मी तुला कसा नेऊ सीते ?”

पण सीतेने एकदा ठरवले ते ठरवलेच. हुंदका आवरीत ती म्हणाली—
“नाथ, आपण बरोबर असताना ते काटेही मला फुलांसारखेच वाटतील. जेथे आपण एकदिवस सुद्धा दृष्टीआड झालेले मला सोसत नाही, तेथे मी चौदा वर्षे आपल्यावाचून कशी काढू ? नाथ, मला बरोबर येऊ द्या. जेथे राम तेथेच सीता.” शेवटी रामाला ते कबूल करावे लागले. मग लक्ष्मणानेही आग्रह धरला—“स्वामी, मीही तुमच्यावरोवर तुमची सेवा करायला आणि साह्य करायला वनात येणारच. मला नाही म्हणू नका.” रामाने त्याचेही मन वळवायचा बराच प्रयत्न केला. पण तो व्यर्थ गेला. अशातऱ्हेने ते तिघेही वनात जाण्यापूर्वी राजाचा निरोप घ्यायला निघाले. राजाजवळ यावेळी दुसऱ्याही राण्या व मंत्री वसले होते. मंत्र्यांना या सर्व प्रकाराचा धक्काच वसला होता, उद्वेग आला होता. ते कैकयीची विनवणी करीत होते, मन फिरवण्याची खटपट करीत होते. म्हणत होते—“आपण करता आहा, ते फार अन्यायाचे आहे. रामाने कोणताही अपराध केला नाही, मग महाराजांनी त्याला हद्दपार कसे करावे ?” पण कैकयी हे सारे ऐकून घ्यायला तयार नव्हती. परत मंत्री समजुतीने म्हणाले—

“रघुकुलाच्या रीतीप्रमाणे फक्त ज्येष्ठ पुत्रच राज्याचा अधिकारी असतो. फक्त तो राजपदाला अयोग्य असेल तर मात्र त्याला सिंहासना मिळत नाही.” कैकयीने याही बोलण्याकडे दुर्लक्ष केले. अखेर निराशेने दशरथ रामांना म्हणाला—

“वत्सा, मी वचनाने बांधला गेलो आहे. पण तू तसा वचनवद्ध नाहीस. तू मला बंदीशाळेत टाक आणि मुकुट धारण कर. राज्याचा खरा वारस तूच आहेस.”

रामाने स्निग्धपणे उत्तर दिले—

“तात, आपण दुःखाने बेभान झाला आहा, म्हणून हे असे भलतेच काहीतरी करायला मला सांगत आहात. पितृदेव, आम्हाला आशीर्वाद द्या.

आणि वनवासाला जाण्यास संमती द्या.”

पण दशरथाने करुण स्वरात विनवणी केली—“प्रिय पुत्रांनो, ‘निदान एक दिवस तरी थांबावे.’ ” “नाही तात” रामाने उत्तर दिले— या ताटातुटीचे दुःख आणखी लांबवणे बरे नाही. आम्हाला आताच वनवासाला जाण्याची आपण अनुज्ञा द्यावी.”

कैकयीने लगेच वनवासी साधू वापरतात, तसली झाडांच्या सालींची वल्कले आणून त्या तिघांना दिली ! पण वशिष्ठ मुनी निषेधाच्या सुरात म्हणाले—

“सीतेला कशाला ही वल्कले हवीत ? ती राजवेष व अलंकार धारण करील. आणि रामाच्या ऐवजी ती येथे राज्य करील—” सगळ्यांच्या डोळ्यातून अश्रू वाहू लागलेले पाहून ते पुढे म्हणाले—

“जर सीताही देश सोडून जाणार असेल तर अयोध्येचे प्रजाजनही तिच्या पाठोपाठ जातील ! मग भरताला खुशाल या निर्जन नगरीचे राज्य करू दे. जेथे श्रीराम असेल तेथेच त्याचे राज्यही असणार.”

आता दशरथालाही संताप आवरेना. तो कैकयीला म्हणाला—

“कैकयी, तू सीमा ओलांडते आहेस. माझे वचन फक्त रामाला वनवास देण्याचे होते. या विचारान्या सीतेला हा वनवास काय म्हणून ? आणि तरी ती जाणारच असली, तर राणीला शोभतील अशी वस्त्रे आणि अलंकार तिच्यासाठी आणवा. ती आता चौदा वर्षे दूर रहाणार आहे.”

त्या आज्ञेचे पालन झाले व सगळ्यांचा निरोप घेऊन अखेर ते तिचे जायला निघाले. त्यांचा रथ सज्ज झालेला होताच. सुमंत प्रधानही त्यांच्या बरोबर गेला.

एव्हाना ही वार्ता अयोध्येच्या सर्व लोकांना समजली होती. प्रजाजनांना हे मुळीच सहन होईना. त्यांना रानांत जाऊ द्यायला लोक तयारच नव्हते. म्हणून रथापाठोपाठ डोळे पुशीत तेही धावत सुटले. स्त्री-पुरुष, लहान थोर सगळे कित्येक मैल धावतच राहिले. त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहात होते व पावले रक्ताळली होती. ते विनंती करीत होते—“थांबा, थांबा, जाऊ नका. नाहीतर आम्हालाही बरोबर घेऊन चला.”

शेवटी राम सारथ्याला म्हणाला,

“हे पहा, तू जास्त वेगाने रथ ने म्हणजे ही सारी मंडळी बरोबर धावत येऊ शकणार नाहीत आणि—मग आपल्या घरी परतावे लागेल त्यांना.

रथ वेगात चालू लागला. कोणी परत फिरले तर कोणी रात्रीपर्यंत रथामागे चालत राहिले. कोणी कोणी तर राम वनवासाहून येईपर्यंत वाटेतच वस्ती करून राहिले.

संध्याकाळी ते गंगाकाठच्या शृंगवेरापूर या ठिकाणी पोहोचले. एका वन्य जमातीचा राजा गुह हा येथे रहात होता. त्याचीही रामावर भक्ती होती. त्याने त्यांचे स्वागत केले आणि त्या सगळ्यांना रात्रभर आपल्याकडे रहाण्यासाठी अगत्याने बोलावले.

रामाने दुसऱ्या दिवशी प्रातःकाळी सुमंताला अयोध्येला परत पाठविले. प्रधानाच्या भनात परत जावे असे नव्हते. पण रामाने सांगितले—

“तुम्ही परत जाऊन तातांचे समाधान करा; तसेच जनतेलाही समजावून सांगा की, आम्ही खरोखरच पुढे वनात गेलो आहोत म्हणून. नाहीतर लोक आमची वाट पहात वसतील.” गुहाच्या नावेतून रामलक्ष्मण व सीता नदीपलीकडे जाईपर्यंत सुमंत प्रधान तिथे थांबला आणि मग कष्टाने तो अयोध्येकडे, सारा आनंद हरवून वसलेल्या त्या नगरीकडे, परतला. सुमंत आधी राजाकडे गेला. खिन्न मनाने दशरथ कौसल्येच्या महालात शय्येवर पडूनच होता. दुःखाने त्याचे मन दुभंगले होते. सुमंताला पहाताच बर मान करून त्याने उत्कंठेने विचारले—

“कुठ आहेत ते तिचे आता ? काल कुठे झोपले ते ? सुमंत, त्यांना लायला प्यायला काय मिळाले ?”

सुमंताने सर्व गोष्टी त्यांना सांगितल्या व त्याचे शक्य तेवढे समाधान केले. पण दशरथाच्या अंतःकरणांतले दुःख ? ते कशानेही कमी होत नव्हते. त्याला इतका वेताग आला होता की जगणेसुद्धा नको झाले होते. रामाने अयोध्येचा त्याग केला. त्यानंतर अवघ्या सहा दिवसांनीच दशरथ राजा मरण पावला.

दुसरे दिवशी सकाळी कुलगुरू वशिष्ठांनी मंत्रीमंडळाला बोलावून घेतले व भरताला त्वरेने अयोध्येला आणण्याचा सल्ला दिला. राजसिंहासन राजावाचून रिक्त असणे अनिष्टकारक आहे असेही सांगितले. मग एक राजदूत त्वरित भरताला आणण्यासाठी पाठवण्यात आला. मात्र रामाचा वनवास अथवा दशरथाचा मृत्यू यासंबंधी भरतास काहीही सांगू नये, असे त्या दूताला बजावण्यात आले होते.

भरत अयोध्येस परत येतो

भरताचा रथ अयोध्येजवळ आला तेव्हा त्याला काहीतरी चुकल्या चुकल्या-सारखे वाटू लागले. तो मनाशी म्हणाला—“आज अयोध्या काही वेगळीच दिसते आहे. लोकांचा तो नेहमीचा हर्षोल्लास कोठे आहे? ते आनंदी लोक कोठे गेलेत? नेहमी कानावर येणारे ते संगीताचे सूर कोठे विरले? फार काय, या वृक्षवेलीसुद्धा उदास दिसत आहेत. असे का?”

राजवाड्यात पोहोचताच भरत आधी पित्याच्या दर्शनाला राजमहालात गेला, तेथे दशरथ कोठेही दिसना म्हणून तो कैकयी राणीच्या महालात आला. आईने एकदम त्याला पोटाशी धरले. भरताने उतावीळपणाने विचारले—

“माते, माझे तात कोठे आहेत? आधी मला त्यांना वंदन करायचे आहे.” कैकयीने गंभीर स्वरात उत्तर दिले—

“भरता, प्रत्येक सजीव प्राण्याला एक ना एक दिवस जावेच लागते त्याच जागी तुझे तातही गेले आहेत.” भरताला एकदम दुःखाचा, शोकाचा उमाळा दाटून आला. तेव्हा कैकयीने त्याची कानउघाडणी केली—

“पुत्रा, राजपुत्राला अशा तऱ्हेने शोक करणे शोभत नाही.”

पण भरताचे मन शांत होईना. तो म्हणाला—

“मला तर वाटत होते, की, तात आता रामाच्या राज्याभिषेकाची तयारी करीत असतील, म्हणून मी किती आनंदाने वेगाने येथे धावत आलो. तो, हे दुःख पहायलाच का? काय, झाले तरी काय एकदम? तात कसे गेले? मला त्यांनी काही निरोपसुद्धा ठेवला नाही आई?”

कठोर स्वरात कैकयी म्हणाली—

“नाही ठेवला. त्यांचे शेवटचे शब्द ‘हे राम, हे लक्ष्मणा, हे सीते,’ असे होते. तुझ्या तातांनी त्या तिघांना वनवासात पाठवले होते ना?”

मग तिने भरताला त्या दोन वरांची हकीकत सांगितली. रामाला कसे हद्दपार करण्यात आले, व त्याच्याबरोबर सीता आणि लक्ष्मणही रानात कसे गेले व त्यामुळे शोकावेगाने राजा कसा मृत्यू पावला— हे सर्व वर्तमान तिने

सांगितले. मग ती म्हणाली “पुत्रा, हे सारे मी तुझ्यासाठी केले. आता हे सारे राज्य तुझेच! तू लौकरच राजमुकुट धारण करून सिंहासनावर बसशील.”

खेदाने भरत ओरडला—“दुष्टे, तू हे काय करून ठेवलेस, तुला समजते तरी का? जेथे पिता नाही, आणि पित्यासमान वाटणारा ज्येष्ठ बंधूही नाही, तेथे मला या राज्याचा उपयोग तरी काय? आमच्या इक्ष्वाकू राजवंशात फक्त ज्येष्ठ पुत्रालाच पित्यानंतर राज्य मिळते, हेही तुला माहीत नाही?” दुःखाने बेभान होऊन तो तिची निर्भर्त्सना करू लागला. म्हणाला,

“धर्मावर माझी केवढी भक्ती, धर्मपालनाचा मला केवढा अभिमान! पण तू तो सारा धुळीला मिळवलास. माझ्यावर एवढा मोठा आघात तू केलास तरी कसा? पण ध्यानात ठेव, मी मात्र तुझ्या इच्छेप्रमाणे काही एक करणार नाही. मी रामाला परत भाणीन व त्याची सेवाच करीन.”

आईच्या महालातून भरत बाहेर पडला, व कौसल्येकडे गेला. तिला तो आल्याचे समजले होते व सुमित्रेला घेऊन ती त्याला भेटायलाच निघाली होती. भरताने कौसल्येचे पदबंधन केले तशी तिने त्याला उठवून छातीशी धरले व म्हटले,

“पुत्रा, तुला हवे असलेले हे अयोध्येचे राज्य आता तुझेच आहे. कैकयीने ते तुझ्यासाठी मिळवले खरे पण फार क्रूरपणाने वागून मिळविले. आता तू राज्याचा आनंदाने उपभोग घे— पण मला तेवढे माझ्या रामाकडे पोहोचते कर—”

दुखावलेला भरत झटकन म्हणाला—“माते, माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेव. मला माझ्या आईच्या या सगळ्या दुष्ट बेतांचा पत्ताही नव्हता. उलट रामावर माझे किती प्रेम आहे, तू जाणतेसच. त्याला दुखवणारी गोष्ट मी कधीतरी केली असती का? सांग.”

कौसल्येला त्याचे बोलणे पटले. पुन्हा एकदा तिने “रामाकडे मला पाठव” म्हणून म्हटलेच, तशी भरत म्हणाला—“मी स्वतः जाऊन रामालाच परत तुझ्याकडे घेऊन येतो माते.”

भरत आणि शत्रुघ्न रामाच्या शोधाला जायचा बेत करीत होते. तोवर मंथरा उंची साडी व चमंचमणारे हिऱ्यामोत्यांचे दागिने घालून तेथे आली. हे सारे दागिने कैकयीने तिला बक्षीस दिले होते.

अयोध्येत झालेल्या या सगळ्या अनर्थाच्या मुळाशी ही मंत्रराच आहे, असे द्वारपालाने शत्रुघ्नाला सांगितले तशी त्याने तिचे केस पकडून तिला महालभर फरपटत ओढीत नेले. कैकयी नको नको म्हणत होती तरीही तो तिचा जीव घ्यायला उठला. पण मग भरताने त्याला आवरले.

दुसरे दिवशी दरबार भरवून वशिष्ठांनी भरताला बोलावणे पाठवले. कुलगुरु वशिष्ठ भरताला म्हणाले—

“आता तुझे पितृदेव, महाराज दशरथ स्वर्गाला गेले. आणि—

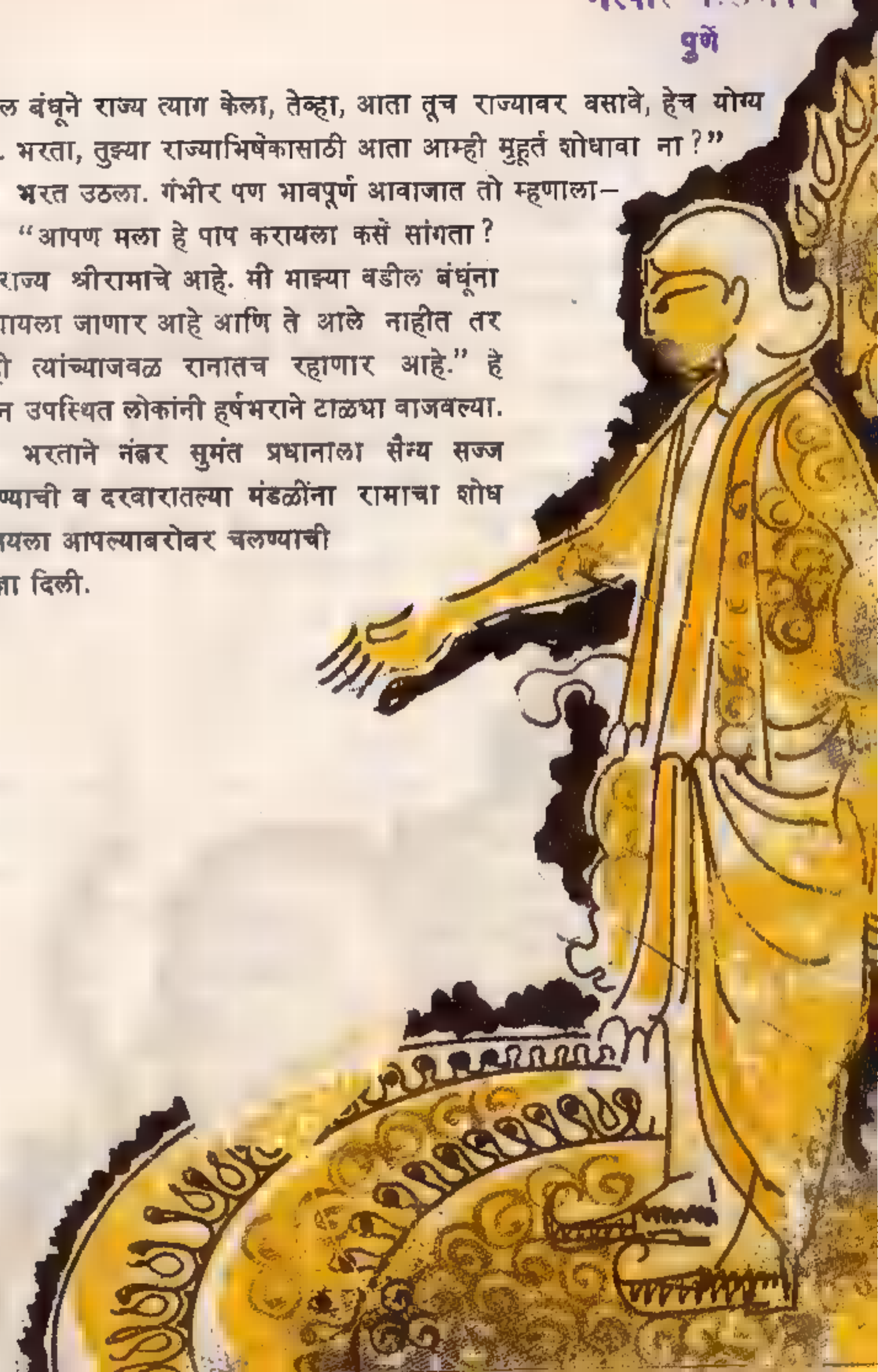
वडील बंधूने राज्य त्याग केला, तेव्हा, आता तूच राज्यावर वसावे, हेच योग्य होय. भरता, तुझ्या राज्याभिषेकासाठी आता आम्ही मुहूर्त शोधावा ना?”

भरत उठला. गंभीर पण भावपूर्ण आवाजात तो म्हणाला—

“आपण मला हे पाप करायला कसे सांगता?

हे राज्य श्रीरामाचे आहे. मी माझ्या वडील बंधूंना आणायला जाणार आहे आणि ते आले नाहीत तर मीही त्यांच्याजवळ राणातच रहाणार आहे.” हे ऐकून उपस्थित लोकांनी हर्षभराने टाळ्या वाजवल्या.

भरताने नंतर सुमंत प्रधानाला सैन्य सज्ज करण्याची व दरबारातल्या मंडळींना रामाचा शोध करायला आपल्याबरोबर चलय्याची आज्ञा दिली.

चित्रकूट

राम, सीता व लक्ष्मण यांनी नावेतून नदी ओलांडली. पलीकडच्या तीरावर उतरून ते चालू लागले. लौकरच यमुना जेथे गंगेला येऊन मिळते, तेथे ते आले. येथे संगमावरच भारद्वाज ऋषींचा आश्रम होता. ऋषींनी त्यांचे आदरातिथ्य केले व या आश्रमातच आपण वनवासाची वर्षे संपेपर्यंत रहावे अशी रामाला विनंती केली. राम म्हणाला—

“आपण थोर मनाने येथे रहायला बोलावता, हे खरं आहे. पण मी, इतक्या जवळच रहातो, हे कळल्याबरोबर सगळे लोक इकडे धाव घेतील ! आपणास दुसरी एखादी दूरची आणि एकाकी अशी जागा माहीत असल्यास सांगावी. मात्र ती सीतेला सुखकर होईल अशी हवी.”

भारद्वाजाने त्यांना चित्रकूट पर्वताजवळचे एक रम्य ठिकाण सुचवले. तेथे फळांनी वृक्ष लवले होते, चहूकडे फुले फुललेली होती, आणि लहानलहान ओढे गोड गुणगुण करीत वाहात होते. राम-लक्ष्मण आणि सीता हे तिकडे गेले. त्यांना ती जागा इतकी आवडली की लक्ष्मणाने तेथे एक झोपडी बांधली व ते तेथे समाधानाने राहू लागले.

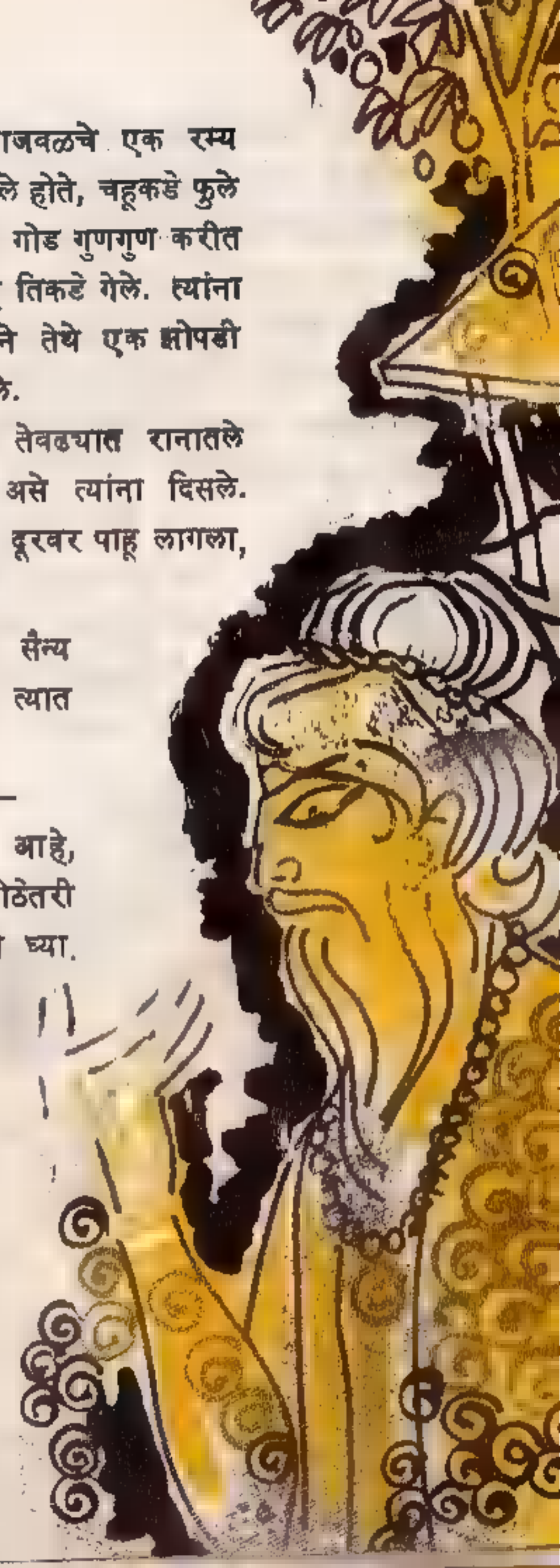
एके दिवशी ते बोलत बसले होते, तेवढ्यात रानातले प्राणी घाबरून सैरावैरा पळत आहेत असे त्यांना दिसले. लगेच लक्ष्मण एका उंच वृक्षावर चढून दूरवर पाहू लागला, तर काय ?

उत्तरेकडून एक भले मोठे सैन्य चित्रकूटाकडेच चाल करून येत होते ! त्यात हत्ती घोडे रथही पुष्कळ होते.

आवाज उंचावून लक्ष्मण म्हणाला—

“स्वामी, एक मोठे सैन्य येत आहे, विस्तृत विझवून टाका आणि सीतेला कोठेतरी सुरक्षित जागी ठेवून धनुष्यबाण हाती घ्या. बंधुवर्य, युद्धाला तयार व्हा.”

रामाने उत्कंठेने विचारले, “पण सैन्य कोणाचे आहे हे काही ओळखता येत आहे का ?” लक्ष्मणाने परत निरखून पाहिले. तो म्हणाला— “अरे, हा तर भरत ! याला आता राज्य मिळाले आहे ना ? म्हणून तो आमचा वध करायला आला असेल. आम्हाला ठार

केल्यानंतर त्याला सुखाने राज्य करता येईल.”

परत लक्ष्मण चढत्या रागाने म्हणाला—“मी भरतालाच ठार करतो, म्हणजे, तुमचे राज्य तुम्हाला परत मिळेल.”

राम शांतपणे म्हणाला “भरतच येतो आहे ना? मग मला धनुष्यबाण सज्ज करण्याची मुळीच गरज नाही. अरे, तो खात्रीने आपल्याला परत न्यायलाच आला असेल. दुसरे असे बघ, लक्ष्मणा, मला भावाशी युद्ध करायचेही नाही. माझ्या भावापुढे कोठल्याही राज्याची मला किंमत नाही.” ते भरताची वाट पहात राहिले.

राम चित्रकूट पर्वताजवळ राहात आहे, हे भारद्वाजांकडून भरताला कळले होते. म्हणून सैन्य घेऊन तो इकडेच आला होता. सैन्याचा तळ तेथे रानात पडला व भरताने रामाच्या भेटीसाठी पर्वताच्या पायथ्याची वाट धरली.

चित्रकूटाच्या सृष्टीसौंदर्याने भरताचे मन भारून टाकले. त्याची व त्या तिघांची दृष्टादृष्ट झाली. त्याने धाव घेतली व रामाच्या पायावर मस्तक ठेवले.

“स्वामी!” हा एकच शब्द त्याच्या मुखातून कसाबसा उमटला. शत्रुघ्नानेही रामाचे पदबंदन केले.

रामाच्या डोळ्यात आसवे लकाकली. दोघांनाही उठवून त्याने प्रेमाने आलिंगन दिले. जड आवाजात भरत म्हणाला “बंधु राम, आपणाला एक दुःखद वार्ता सांगायची आहे. आपण तेथून निघाल्यावर सहाच दिवसांनी अतिदुःखाने आपले तात मृत्यू पावले.” रामाला हे ऐकताच अतिशय दुःख झाले. त्यादिवशी भरत आपल्या ज्येष्ठ भावांच्याजवळच राहिला व त्यांनी एकमेकांचे सांत्वन केले.

दुसरे दिवशी आपले सगळे मंत्री जमवून त्यांच्यासमोर भरताने रामाला विनंती केली— “प्रिय बंधु, आपण अयोध्येला परत चला, आपल्या शोकाकुल प्रजेला शांत करा,

आणि आपला हक्क असलेला हा राजमुकुट धारण करा.

रामाने उत्तर दिले— “छे छे, भरता, मृत्यूपूर्वी तातांनी स्वतः मला चौदा वर्षे वनवासाला पाठवून तुला युवराज केले आहे. आपण त्यांच्या इच्छेचा मान ठेवायलाच हवा. तू परत जा आणि शांततेने राज्य कर.”

खेदाने भरत म्हणाला. “ही सारी माझ्या मातेची विषरीत करणी होती. असल्या अयोग्य गोष्टी पुढे कशा चालू ठेवायच्या? आमच्या बरोबर आपण परत चलावे. “पण रामाचा निश्चय ठळक नाही. तो म्हणाला— “एकवेळ चंद्र आपले सौंदर्य सोडील, हिमालय बर्फाचा त्याग करील किंवा सागरमुढा आपली सीमा उल्लंघन करील. पण मी मात्र तातांना दिलेले वचन कधीही मोडणार नाही! भरता, तू परत जा आणि शत्रुघ्नाला मदतीला घेऊन राज्याचे जतन कर.”

भरत अतिशय खिन्न होऊन म्हणाला—

“निदान आपली स्वतःची एखादी वस्तू तरी आठवण म्हणून मला द्यावी! ती समोर ठेवून आपल्या नावानेच मी राज्य चालवीन.”

शेवटी रामाने आपल्या लाकडी पादुका त्याला दिल्या. त्या मस्तकी धरून आदराने तो म्हणाला— “या मी अयोध्येच्या सिंहासनावर ठेवून आपल्या नावाने राज्य करीन. मात्र जर आपण चौदा वर्षांनंतरही परत आलाच नाहीत, तर मी अग्निप्रवेश करून प्राण देईन हे खचित.”

मग दुःखाने भरत परत अयोध्येस आला व खरोखरच रामाच्या पादुका सिंहासनावर ठेवून त्याने रामाच्या नावानेच चौदा वर्षे राज्य केले. मात्र तो कधीही अयोध्येत राजवैभवात राहिला नाही; तर राम-लक्ष्मणाप्रमाणेच तापसाचे आयुष्य पत्करून तो नंदिग्रामला जाऊन राहिला व काळ कंटू लागला.

पंचवटीत राम

भरत निघून गेल्यावर चित्रकूटमध्ये जास्त रहावेसे रामाला वाटेना. तो सीता व लक्ष्मण यांना घेऊन दंडकारण्यात आला. येथील जंगलात कित्येक राक्षस होते व ते तेथे रहाणाऱ्या ऋषिमुनींना नित्य सतावीत होते. रामाला पहाताच सर्व ऋषींना मोठा आनंद झाला. त्यांचे प्रेमाने आगतस्वागत करून ऋषी म्हणाले—

“थोर राजपुत्रा, आमचे राक्षसांपासून रक्षण करायलाच जणू काही देवाने तुला येथे पाठवले आहे. हे राक्षस आमची गाई-गुरे मारतात व आमच्या यज्ञाच्या पवित्र जागी अमंगल वस्तू आणून टाकतात.” मग रामाने दंडकारण्यात जागोजाग प्रवास केला व ठिकठिकाणच्या राक्षसांचा नायनाट केला. ते तिथे येथे दहा वर्षे राहिले ■ दंडकारण्य त्यांनी राक्षसांच्या त्रासातून मुक्त केले. ऋषींचे जीवन आता शांत व सुरळीत झालेले पाहून ते पुढे निघाले, ते अगस्त्य महामुनींच्या आश्रमात आले. त्यांनी यांना आशीर्वाद देऊन वनवासाचे उरलेले दिवस गोदावरीच्या काठी पंचवटीच्या अरण्यात काढण्याचा सल्ला दिला म्हणून ते तेथे गेले.

पंचवटी! खरोखरच किती मनोरम जागा. येथे मोर नृत्य करायचे ■ पशू शांतपणे इकडेतिकडे फिरायचे. जागोजाग फळाफुलांनी झाडे बहरलेली होती. या पंचवटीत ते आनंदाने राहू लागले.

शूर्पणखा, लंकेचा राक्षस राजा रावण याची वहीण— ही एक दिवस सहज तेथे आली, पहाते तो हे दोन देखणे राजपुत्र! ते कोण हे तिला माहीत नव्हते, पण या राक्षसांच्या अरण्यात हे आलेच कसे याचे तिला नवल वाटले. त्या दोघांवरही तिचे मन जडले व प्रथम रामाला तिने ‘माझ्याशी विवाह कर’ म्हणून सुचवले. त्याने नकार दिला.

आता ते राक्षस आपल्याला ठार करण्यासाठी धाव घेणार हे रामाने ओळखले. त्याने युद्धाची तयारी केली व सीतेला सुरक्षित स्थळी घेऊन जा म्हणून लक्ष्मणाला आज्ञा केली. पण आपण युद्धापासून असे दूर उभे रहावे हे लक्ष्मणाला आवडेना. तो म्हणाला—

“आपणच सीतादेवीना घेऊन दूर जावे. मी घेतो त्या दैत्यांचा समाचार.”
पण रामाने ते ऐकले नाही.

लौकरच खर, दूषण व आणखी शेकडो राक्षस ओरडत, किंचाळत, घुळीचे लोट उडवीतच तेथे येऊन पोचले. पण रामाएवढा कुशल धनुर्धारी त्यात कोणी नव्हता. रामाने त्या सर्वांचा नाश करून टाकला. शूर्पणखा दुरून हे युद्ध पहात होती. ती रामाचा निर्भयपणा पाहून आश्चर्याने धक्क झाली.

तो म्हणाला, “माझे लग्न झालेले आहे. ही पहा माझी बायको. मी कसा तुझ्याशी पुन्हा लग्न करू ?” मग तिने लक्ष्मणाला लग्नावद्दल विचारले. तो म्हणाला—

“अहो, मी यांचा सेवक. माझी पत्नी व्हायचे म्हणजे दासाची दासी होण्यासारखेच—” ते आपली थट्टा करीत आहेत हे शूर्पणखेला कळले नाही. ती म्हणाली—“तर मग, रामा, मी तुझी ही बायकोच खाऊन टाकते. मग तरी तू माझ्याशी लग्न करशील ना ?”

आणि ती सीतेच्या अंगावर धावून गेली. राम लक्ष्मणाला म्हणाला “अरे आपण अशा भयंकर माणसांशी थट्टामस्करीने बोलणे वरे नव्हे.” पण लक्ष्मणाला शूर्पणखेचा इतका संताप आला होता की, त्याने तिचे नाक व कान कापून टाकले. वेदनेने व रागाने किंचाळत शूर्पणखा आपले भाऊ, खर व दूषण. राक्षस यांच्याकडे गेली व त्यांना म्हणाली, “तुम्ही माझ्या अपमानाचा सूड घेतला पाहिजे.”

वेदनेने व रागाने किकाळघा फोडीत ती रानावनांतून धावत सुटली व अखेर लंकेला निघून गेली. तिने आपला जेष्ठ बंधु रावण याला सर्व बातमी दिली. रावण चवताळून ओरडला—

“काय, म्हणते आहेस तरी काय? एका माणसाने, एकट्याने त्या सर्वांना ठार केले? असे कसे होईल?”

शूर्पणखा म्हणाली—“ती माणसे तशी सामान्य नाहीत. फार बलवान् आणि शूर आहेत ते दोघे, पण गरीब आहेत. वल्कले नेसतात, आणखी क्षोपडीत रहातात. त्या रामाची बायको सीता इतकी सुरेख आहे की, भिकार क्षोपडीपेक्षा ती तुम्ही राणी म्हणून या लंकेच्या सुवर्ण महालातच शोभून दिसेल !

रावण आपल्या बहिणीच्या अपमानाचा सूड घ्यायचा बेत करू लागला. त्याने आपला शुभ्र खेचरे जोडलेला रथ हाकलला, आणि तो आपला चुलता मारीच याच्याकडे गेला. या मारीचाला कोठल्याही प्राण्याचे रूप घेता येत असे. रावण त्याला म्हणाला—

“तू सोनेरी हरणाचे रूप घेऊन पंचवटीला जा आणि तेथे सीतेच्या क्षोपडीसमोर फिरायला सुरुवात कर. तुला पाहून खात्रीने सीता रामाजवळ तुझी मागणी करील. मग तू त्या रानाच्या दुसऱ्या बाजूला पळून जा, म्हणजे राम

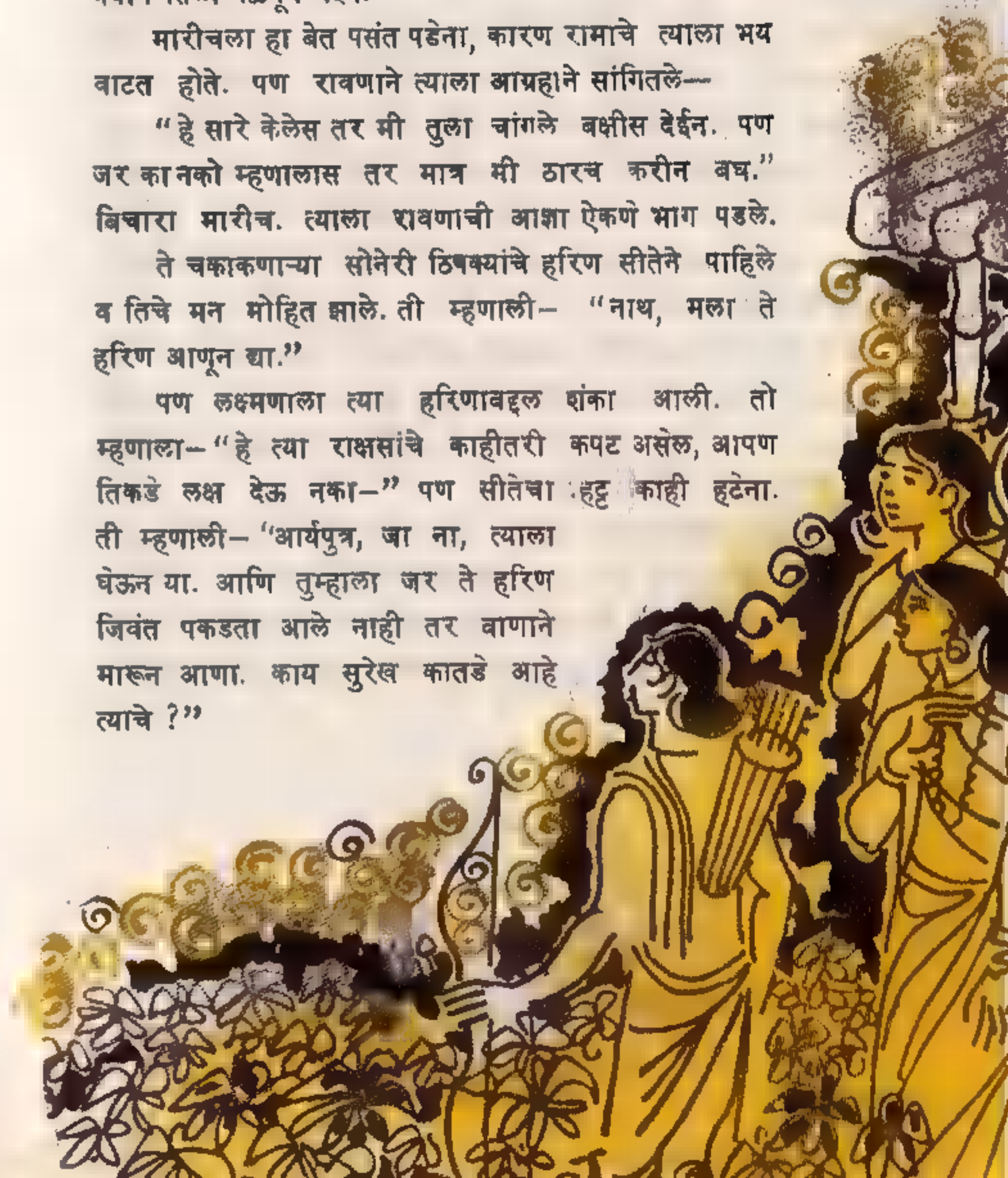
तुझा पाठलाग करित तेथे येईल. थोडासा दूर गेलास की, रामाचा आवाज काढून तू लक्ष्मणाला मदतीसाठी हाका मार—म्हणजे त्या हाका ऐकून भावाच्या मदतीसाठी लक्ष्मण धाव घेईल व सीता एकटीच राहील. मग मी साधूच्या वेषाने तिला पळवून नेईन.”

मारीचला हा बेत पसंत पडेना, कारण रामाचे त्याला भय वाटत होते. पण रावणाने त्याला आग्रहाने सांगितले—

“हे सारे केलेस तर मी तुला चांगले बक्षीस देईन. पण जर कानको म्हणालास तर मात्र मी ठारच करीन बघ.” विचारा मारीच. त्याला रावणाची आज्ञा ऐकणे भाग पडले.

ते चकाकणाऱ्या सोनेरी ठिबक्यांचे हरिण सीतेने पाहिले व तिचे मन मोहित झाले. ती म्हणाली— “नाथ, मला ते हरिण आणून द्या.”

पण लक्ष्मणाला त्या हरिणाबद्दल शंका आली. तो म्हणाला— “हे त्या राक्षसांचे काहीतरी कपट असेल, आपण तिकडे लक्ष देऊ नका—” पण सीतेचा हट्ट काही हटेना. ती म्हणाली— “आर्यपुत्र, जा ना, त्याला घेऊन या. आणि तुम्हाला जर ते हरिण जिवंत पकडता आले नाही तर बाणाने मारून आणा. काय सुरेख कातडे आहे त्याचे ?”

रामाला तिला नाही म्हणवेना. आतापर्यंत तिने त्याच्यासाठी किती दुःख, किती कष्ट सहन केले होते. ते आठवून अखेर रामाने ती मागणी मान्य केली. हातात धनुष्यबाण घेऊन तो निघाला. पण जाताना लक्ष्मणाला त्याने सांगितले— “सीतेचे रक्षण कर— काय वाटेल ते झाले तरी तिला एकटी सोडून दूर जाऊ नकोस.” मग तो निघाला. तो जवळ आलेला पहाताच त्या सुवर्ण मृगाने चारी खुरांवर उड्या घेत पलायन केले. रावणाने त्याला वजावले होते तसेच मारीच वागत होता. हरिण जिवंत हाती लागत नाही असे पाहून रामाने अखेर वाण मारला, तो त्याला वर्मी लागला व मारीच आपले मूळचे, राक्षसाचे रूप घेऊन खाली पडला. पण मरता मरता त्याने आर्त आवाजात मोठ्याने किकाळी फोडली— “धाव, लक्ष्मणा धाव.” हा आवाज अगदी रामाचाच होता जणू ! मग लगेच तो मरण पावला.

सीतेने ती हाक ऐकली. ती कासावीस झाली आणि म्हणाली—

“लक्ष्मणा, जा, तुमचा भाऊ संकटात आहे. धाव घ्या—लौकर.” लक्ष्मण म्हणाला— “छे छे, हे खरे नसेल, मला येथून वाहेर काढावे म्हणून कोणीतरी ही काही कपटी युक्ती काढली आहे.”

सीता रागाने बेभान होऊन त्याला टोचून म्हणाली— “तर मग राम मारले जावेत अशीच तुमची इच्छा आहे म्हणायची ?”

लक्ष्मणाचे मन दुखावले. तो तिला सोडून निघाला खरा पण जाताना तो सीतेला म्हणाला— “कोणते दुर्दैव तुझ्यापुढे वाढून येणार आहे, देवाला माहीत !”

रावण सीतेला पळवून नेतो

लक्ष्मण दृष्टीआड होतो न होतो, तोच रावण एका साधूचा वेष घेऊन आला. तेथे सीतेने त्याचे आदरातिथ्य केले. रावणाने विचारले—

“तू कोण ? आणि या राक्षसांच्या अरण्यात तू एकटीच कशी आणि का ?” आता उत्तर दिले नाही तर हा साधू रागावून आपल्याला शापबीष द्यायचा. अशी भीति वाटून सीतेने त्याला आपली, वनवासाची हकीकत सांगितली. मग तिने विचारले—

“पण आपण कोण ? आणखी आपणही या रानात एकटेच का फिरता ?” रावण म्हणाला, “मी राक्षसांचा राजा रावण, लंकेचा अधिपती. प्रत्यक्ष देवसुद्धा माझे नाव ऐकून भीतीने थर थर कापतात. तू माझ्या सोनेरी लंकेत चल आणि माझी राणी हो.”

सीता अत्यंत संतापली व अभिमानाने म्हणाली—

“मी श्रीरामांची पत्नी आहे. तुम्ही येथून चालते व्हा, नाही तर आपल्या हाताने आपला नाश ओढवून घ्याल.”

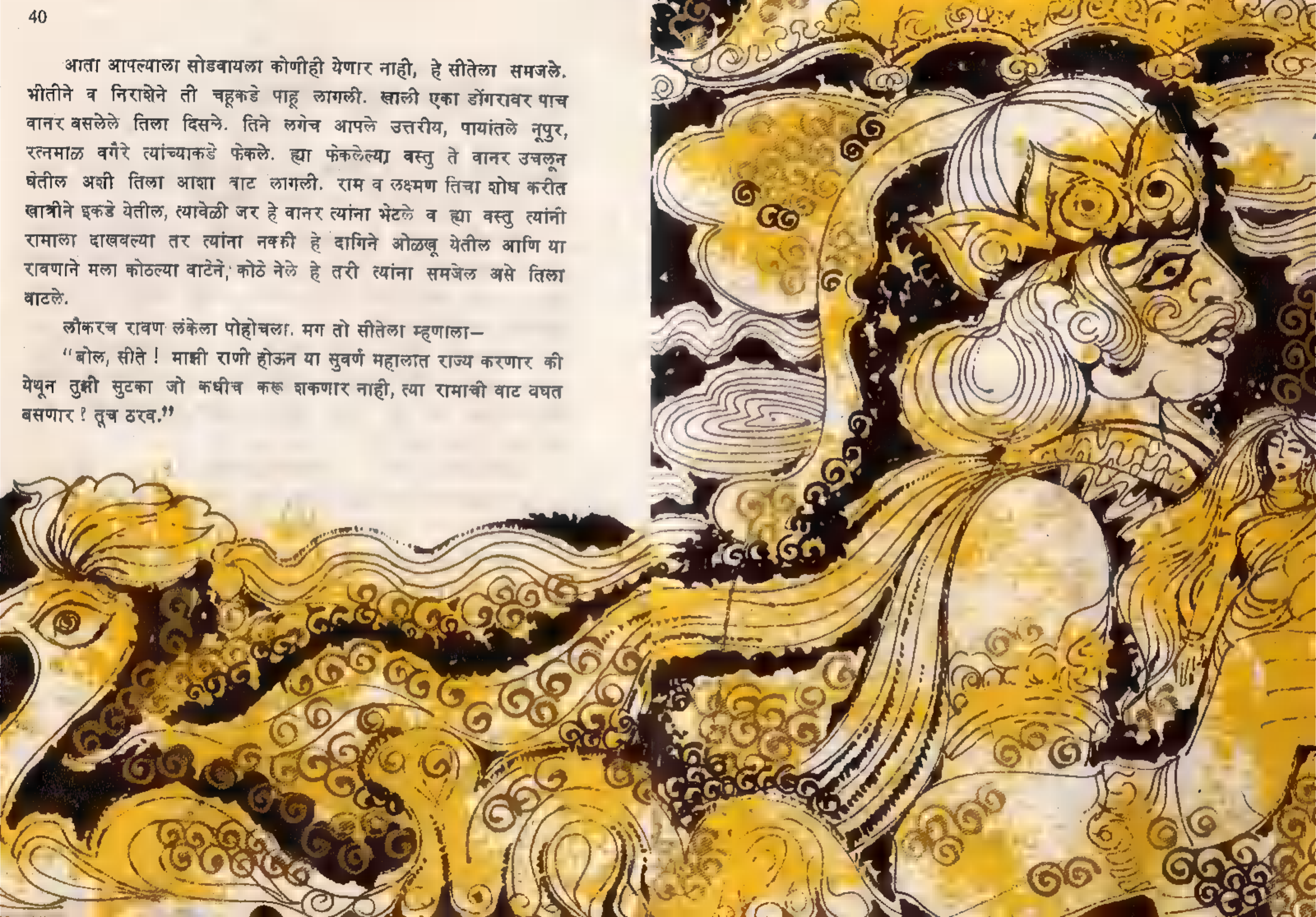
रावणाने तिला धरून आपल्या रथाकडे फरफटत नेले. सीतेने आपली सर्व शक्ती पणाला लावून सुटायची खूप धडपड केली. रामलक्ष्मणाला मोठ्याने हाका मारल्या, पण ते फार दूर होते यावेळी. अखेर दुष्ट रावणाने तिला जुलमाने रथात बसवले व रथ वेगाने हाकलला.

या वेळी दशरथाचा एक मित्र, जटायू पक्षीराज हा जवळच कोठे झोपला होता, तो सीतेच्या ओरडण्याने जागा झाला व त्याने धाव घेऊन रावणावर हल्ला केला, रावणाचा सारथी व रथाचे घोडे त्याने मारून टाकले आणि रथही पार मोडून टाकला. पण जटायू वृद्ध होता, रावणाशी युद्ध करण्याची त्याला शक्ती नव्हती. रावणाने जटायूचे पंख कापून त्याला जमिनीवर फेकून दिले आणि सीतेला घट्ट पकडून तो वेगाने दक्षिणेकडे निघाला.

आता आपल्याला सोडवायला कोणीही येणार नाही, हे सीतेला समजले. भीतीने व निराशेने ती चहूकडे पाहू लागली. खाली एका डोंगरावर पाच वानर बसलेले तिला दिसले. तिने लगेच आपले उत्तरीय, पायांतले नूपुर, रत्नमाला वगैरे त्यांच्याकडे फेकले. ह्या फेकलेल्या वस्तु ते वानर उचलून घेतील अशी तिला आशा वाटू लागली. राम व लक्ष्मण तिचा शोध करीत खात्रीने झुकडे येतील, त्यावेळी जर हे वानर त्यांना भेटले व ह्या वस्तु त्यांनी रामाला दाखवल्या तर त्यांना नक्की हे दागिने ओळखू येतील आणि या रावणाने मला कोठल्या वाटेने, कोठे नेले हे तरी त्यांना समजेल असे तिला वाटले.

लौकरच रावण लंकेला पोहोचला. मग तो सीतेला म्हणाला—

“बोल, सीते ! माझी राणी होऊन या सुवर्ण महालात राज्य करणार की येथून तुझी सुटका जो कधीच करू शकणार नाही, त्या रामाची वाट बघत बसणार ? तूच ठरव.”

सीता अभिमानाने म्हणाली —
 “मी श्रीरामांची पत्नी आहे, तुझी संपत्ती मला मुलीच नको. “मग रावणाने सीतेला उग्र राक्षसीणींच्या ताब्यात दिले व त्यांना आज्ञा दिली—“हिला कसलाही अपाय होता कामा नये. तिने कपडे किंवा दागिने मागितले तर उत्तमोत्तम प्रकारचे द्या. पण हिला कोणाशी बोलू देऊ नका किंवा कोणालाही भेटू देऊ नका. समजलात ?” मग रावण राजवाड्यात परत आला. त्याने आपल्या जाठ कणखर व शक्तीमान राक्षसांना बोलावून घेतले. तो त्यांना म्हणाला—

“ते राम आणि लक्ष्मण रहातात, त्या जागी जा. त्यांच्यावर चांगली पाळत ठेवा. आणि संधी सापडताच रामाला ठार करा.”

मग तो परत सीतेकडे आला व जुलुमाने तिला आपल्या अति रम्य राजवाड्यात घेऊन गेला. त्याने आपले अमूल्य रत्नभांडार, घन वैभव तिला दाखवले. त्याचा मोह तिला पडेल असे त्याला वाटत होते. तो म्हणाला—
 “सीते, माझी राणी झालीस तर हे सारे वैभव तुझेच.” त्यावर तिरस्काराने ती म्हणाली—“कधीच नाही! मी श्रीरामांची

पत्नी आहे ते येतील आणि मला सोडवून नेतील, ते तुला ठार करून तुझी ही लंका उध्वस्त करतील, समजलास ? तू हवेतर माझा प्राण घेऊ शकशील—पण मी कधीही तुझी राणी होणार नाही !”

या शब्दांनी रावणाचा राग भडकला, तो कठोर आवाजात म्हणाला,
 “एक तर मग. मी तुला एक वर्षाची मुदत देतो. तोपर्यंत तू माझी राणी होण्याचे मान्य केलेस तर ठीक, नाही तर तुला ठार करून मी तुझ्या मांसाची न्याहारी करीन.”

एवढे बोलून रावणाने रागाने सीतेला अशोकवनात घेऊन जाण्याची आज्ञा केली. हे अशोकवन म्हणजे वृक्षांची एक रम्य वाग होती. तेथे त्याने तिला बंदीवासात ठेवले. तो राक्षसीणींना म्हणाला—“तिला काही अपाय करू नका. किंवा ठारही मारू नका, फक्त तिचा हा गर्विष्ठपणा चुरचुर होईल, असे वागत जा.” राक्षसीणीच त्या ! ही आज्ञा मिळाल्यावर त्या येताजातां सीतेला जास्तीच त्रास देऊ लागल्या, टोचून बोलून अपमान करू लागल्या. पण सीतेचे मन असल्या गोष्टींनी थोडेच पालटणार होते ?

इकडे राम पर्णकुटीकडे परत निघाला, तो त्याला अर्ध्या वाटेतच लक्ष्मण घाईने येताना दिसला, त्याला पहाताच रामाचे मन चरकले. नेमके आपण ज्याला भीत होतो, तीच काही विपरीत गोष्ट घडलेली आहे खास, असे त्याला वाटले. लक्ष्मणाची सारी हकीकत ऐकून राम म्हणाला—“अरे, सीता फार संतापली होती. तिचे बोलणे तू कशाला मनावर घेतलेस एवढे ? बरे, चल आता लौकर परत.”

पण ते पर्णकुटीत पोचले तो काय ? ती पार रिकामी ! ते पाहून व्याकुळ होऊन रामाने मोठ्याने हाक मारली—“सीते, सीते, कोठे आहेस तू ?”

थावर उत्तर म्हणून जवळच्या वृक्षाच्या पानांची सळसळ तेवढी ऐकू आली ! त्या दोघानी डोंगरातून दऱ्याखोऱ्यातून तिचा शोध केला, रानावनांतून मोठमोठ्याने तिला साद घातली, पण व्यर्थ ! दुःखाने भारावून त्यांच्या नेहमीच्या आवडत्या ठिकाणाकडेही ते नजर टाकून आले. पण सीता कोठेही त्यांना सापडली नाही. आता मात्र रामाच्या दुःखाचा कडेलोट झाला. तो आर्त आवाजात म्हणाला—

“आता मी एकटा अयोध्येला कसा जाऊ आणि राजा जनकाला तरी कसे तोंड दाखवू ?” सगळीकडे ते भिरीभिरी हिडले. निराश होऊन रामाने झाडाझुडांना, झऱ्यांना, डोंगर खडकांना सुद्धा “सीता कोठे आहे सीता कोठे आहे ?” असे विचारायला सुरुवात केली. आता मात्र लक्ष्मणाला हे सहन होईना. तो म्हणाला “बंधु, आता असा शोक करू नका. सगळ्या माणसांपुढे तुमचा आदर्श आहे हे मनात आणा. आपण तिला निश्चित शोधून काढू आणि परत आणू.”

तेवढ्यात त्यांच्या नजरेला एक हरिणांचा कळप दिसला. ती हरणे दक्षिणेकडे पहात होती. लक्ष्मण म्हणाला—“पहा, पहा ! ही हरणे आपल्याकडे वधतात, आणि पुन्हा दक्षिणेकडे डोकी वळवतात, जसा काही संदेश देताहेत ती ! सीता दक्षिण दिशेलाच असली पाहिजे असे दिसते.”

ते दक्षिणेकडे चालू लागले.

काही कालानंतर ते एका मोडक्या रथाजवळ येऊन पोहोचले. रथाशेजारीच सारथी व घोडे मरून पडलेले होते. राम म्हणाला—“येथे थोड्या वेळापूर्वी जोरदार युद्ध झालेले दिसते आहे. पहा, पहा, ही चुरगळून पडलेली फुलांची माळ सीतेचीच आहे. अरे देवा, राक्षसांनी तर तिचा घास घेतला नाही ना !”

तेवढ्यात त्यांना एक मोठा पक्षी दिसला. त्याचे पंख तुटले होते ■ तो जमिनीवर पडला होता. तो जटायू होता. राम सत्वर तिकडे गेला. पण जटायू आता मरणाव्धि पंथालाच लागला होता. लक्ष्मणाने विचारले—

“कोणाचे हे काम ?”

कष्टाने जटायूने उत्तर दिले—“राक्षसराज रावण याच्याशी मी युद्ध केले. त्यात मी जखमी झालो आहे. रामा, तुम्ही पत्नी त्याने दक्षिणेकडे नेली आहे.”

त्याचा आवाज आत ओढतच चालला. तो क्षीण स्वराने म्हणाला—

“रामा, मरण्यापूर्वी मी तुला पाहिले, तुझ्याशी बोललो, याचे फार समाधान वाटले.” एवढे बोलून जटायू मरण पावला.

त्या दोघांनी त्याची उत्तरक्रिया नीट पार पाडली. राम म्हणाला—
“मी दुर्दैवी आहे. माझ्यामुळे माझ्या मित्रांवरसुद्धा दुर्दैवाचा घाला पडतो आहे, पाहिले ना ?”

लक्ष्मणाने उत्तर दिले—“आता शोक करीत बसायलाही वेळ नाही. आपल्यापुढे पुष्कळच काम आहे भगवन्.”

मग ते दक्षिणेकडे निघाले. वाटेत त्यांना पुष्कळ संकटांना तोंड द्यावे लागले पण ते त्यातून पार पडले. कबंध नावाच्या राक्षसाने त्यांच्यावर हल्ला केला. त्याला मान नव्हती आणि सारे डोके शरीरातच घुसलेले होते. एकच डोळा, मोठमोठे दात आणि सापासारखी वळवळणारी जीभ असे त्याचे भयंकर रूप होते. त्याने आपल्या लांब हातांनी दोघांनाही विळखे घालून ओढून घेतले. आता तो त्यांना खाणार, तोच त्यांनी त्याला बाणांनी जर्जर करून टाकले. त्याने विचारले—“कोण आहात तुम्ही ?” रामाने सांगितले—

“मी अयोध्येचा राम आणि हा माझा भाऊ लक्ष्मण. रावणाने माझी पत्नी सीता हिला पळवून नेले, तिचा आम्ही शोध करतो आहोत.” यावर कबंध म्हणाला—“रामा, तुला पाहिले, आता मला मुक्ती मिळेल. मी आता ह्या दुष्ट देहाचा त्याग करीत आहे. तुम्ही पंपासरोवराच्या जवळ ऋष्यमूक पर्वत आहे, तिकडे जा. तेथे तुम्हाला वनवासी राजपुत्र सुग्रीव भेटेल. तो तुम्हाला मदत करील.” एवढे बोलून कबंधाने प्राण सोडला.

ऋष्यमूक पर्वताकडे ते चालू लागले. वाटेत त्यांना मातंग ऋषींचा आश्रम लागला. येथे शबरी नावाची एक वृद्ध स्त्री त्यांना भेटली. तीही मातंगांची शिष्याच होती. रामाला एकदा डोळाभर पहाण्यासाठी जन्मभर ती रामाची वाट बघत होती. तिने त्यांना अन्न दिले, शोपडीत निवारा दिला ■ शक्य तेवढी त्यांची सेवा केली. तिची शोपडी सोडून दुसरे दिवशी सकाळी ते पुढे चालू लागले. इकडे शबरीच्या आयुष्यातली एकच एक इच्छा पुरी झाल्यामुळे तिने आनंदाने डोळे मिटले ते कायमचेच !

सुग्रीव आणि राम

किष्किधेच्या वानरराजाचे वाली ■ सुग्रीव हे दोन मुलगे, वाली मोठा मुलगा म्हणून पित्याच्या मृत्यूनंतर तोच राजा झाला व सुग्रीव त्याची प्रामाणिकपणाने सेवा करू लागला. पण एकदा त्या दोघा भावांचे खूपच भांडण झाले व वालाने सुग्रीवाला किष्किधेबाहेर हाकलून दिले. आपल्या पाच मित्रांना घेऊन सुग्रीवाने ऋष्यमूक पर्वताचा आसरा घेतला. ते तेथे रहात होते खरे पण वाली तेथेही पाठलाग करीत येईल की काय, याची त्यांना सारखी भीति वाटायची. एक दिवस या मंडळींना उतारावर दोन माणसे दिसली. थकले भागलेले राम-लक्ष्मण पंपासरोवराजवळ येऊन पोहोचले होते, ते पाहून सुग्रीव म्हणाला—

“पहा पहा, वडलांच्या राज्यातून मला सीमापार करूनही वालीला समाधान नाही. आपल्याला मारायला त्याने आता गुप्तदूत पाठवले आहेत ! चला आपण ही जागा सोडूनच जाऊ या.”

सुग्रीवाच्या मित्रांत हनुमान मुख्य होता. तो म्हणाला—“आधी मी याचकाचा वेष घेऊन ते कोण आहेत याचा शोध घेतो. ती काही वालीची माणसे दिसत नाहीत.”

हनुमानाने राम-लक्ष्मणापाशी जाऊन याचना केली—“मी अडचणीत आहे, मला मदत करा.” राम उदास होऊन म्हणाला—“मल्या माणसा, आम्हालाच कोणाची तरी मदत हवी आहे. तुला ऋष्यमूक पर्वतावरचा सुग्रीव माहीत आहे का ? तो आम्हाला मदत करील अशा आशेने आम्ही येथे आलो आहोत—”

“पण आपण कोण आहात ?” हनुमानाने प्रश्न केला.

लक्ष्मण म्हणाला—“आम्ही राम-लक्ष्मण, अयोध्येचा राजा दशरथ याचे हृदयार केलेले पुत्र. या माझ्या बंधूची पत्नी लंकेचा राजा रावण याने पळवून नेली आहे व आम्ही तिच्या शोधात आहोत.

आम्हाला सुग्रीवाची मदत घेऊन तिची सुटका करायची आहे." हनुमान मोठा धोरणी होता. जे स्वतःच मदतीसाठी कोणाच्या शोधात असतात, ते लोक स्वतःही इतरांच्या उपयोगी पडतीलच असा विचार करून त्याने त्या दोघांना सुग्रीवाकडे नेले आणि त्यांची ओळख करून दिली. सुग्रीवाने त्यांची सारी दुःखमय कहाणी ऐकली, तेव्हा तो म्हणाला—

"अरे! मला वाटते रावणाने सीतेला पळवून नेलेले आम्ही प्रत्यक्ष पाहिले देखील आहे. ती त्याच्या हातून सुटण्यासाठी निकराचा प्रयत्न करीत होती. तिच्या हातात एक पुरचुंडी होती. ती तिने खाली फेकली, त्यात तिचे अलंकार होते. आम्ही ते उचलून घेतले आहेत. हे पहा ते दागिने. तुम्हाला कदाचित् ते ओळखूही येतील."

ते दागिने पहाताच ते सीतेचेच हे रामाने तात्काळ ओळखले. त्याच्या दुःखाला परत भरती आली. तो शोक करीत म्हणाला "सीते, प्रियतमे, ज्यावेळी खरे तुझे रक्षण मी करायला हवे, त्यावेळीच नेमका मी तुझ्याजवळ नव्हतो."

सुग्रीव म्हणाला—"मित्रा इतका शोक करू नकोस. मी त्या रावणाचा नाश करीन व सीतेला परत आणण्यासाठीही तुला सहाय्य करीन."

मग सुग्रीवाने आपलीही सारी हकीकत सांगितली व म्हटले— "मी वालीशी युद्ध करून राज्य मिळवणार आहे, त्यात मला तुम्ही सहाय्य द्यावे." रामाने ते मान्य केले. सुग्रीवाला रामाच्या शक्तीची कल्पनाच नव्हती. तो म्हणाला— "पण वालीचा नाश करणे सोपे नाही. मोठमोठ्या बलवान लोकांनाही भारी वाटेल असा तो शक्तिमान आहे."

राम हसला. तेथे जवळच दुंदुभि राक्षसाचे अवजड घूड पडले होते. तो मृत राक्षस पर्वतासारख्या अवाढव्य देहाचा होता. रामाने ते घूड एका लाथेने उडवून खूप लांब भिरकावून दिले. मग त्याने सात शालवृक्षांना एकाच बाणाने आरपार भेदून टाकले. सुग्रीवाची आता रामाच्या शक्तीबद्दल खात्री पटली. मग त्यांनी वालीच्या नाशाचा बेत ठरवला. राम म्हणाला—

"तुमच्या दोघांत खरा राज्याचा वारस कोण, ते ठरवायचा उपाय मला एकच दिसतो. तुम्ही दोघांनीच द्वंद्वयुद्ध करावे."

हे ऐकून भीतीने सुग्रीवाचा चेहरा खरकन् उतरला. तो कसेबसे म्हणाला— "पण मी वालीच्या सोडीचा कोठे आहे? मी त्याच्याबरोबर युद्धात कसला टिकाव धरतो!"

राम म्हणाला—"ते मी जाणतो. पण तू मुळीच घाबरू नकोस, तुझ्या प्राणाला धोका दिसला तर मी पाठीशी मदतीला आहेच."

मग ते किष्किंधेला गेले. सुग्रीव पुढे गेला आणि राम-लक्ष्मण व हनुमान आडोशाला लपून उभे राहिले.

आपल्याला मदत करायला राम जवळच असणार, हे ऐकून सुग्रीवाला उमेद आली होती.

तो ओरडला— "वाली ! हिम्मत असेल तर ये बाहेर आणि लढ माझ्याशी. जो खरा वीर असेल तो जिंकेल."

हे ऐकताच वाली गर्जना करीतच बाहेर आला व म्हणाला—

"परत मला तोंड दाखवायला आलास, तुम्ही ही हिमत ? ठीक आहे. ये असा पुढे." वालीने सुग्रीवावर झेप घेतली. दोघेही भाऊ एकमेकांना भिडले व निकराने लढू लागले. मोठी जीवघेणी लढत होती ती. लोकरच त्या दोघांतला एकजण थकलेला दिसू लागला. ते दोघे दिसायला इतके एकसारखे होते की, त्यातला सुग्रीव कोणता, हेच रामाला समजेना. वाली समजून बाण मारला अन् तो सुग्रीवालाच लागला तर ? या भीतीने राम स्वस्थ उभा राहिला. बलाढ्य वालीशी सुग्रीवाची बरोबरी कोठून होणार ? तो युद्धात हरला व भीतीने पळत सुटला. वालीने त्याचा पाठलाग केला नाही.

युद्धात मदत केली नाही, म्हणून सुग्रीवाने जेव्हा रामाला दोष द्यायला सुरुवात केली तेव्हा राम म्हणाला—

"अरे, पण तुम्ही दोघे इतके सारखे दिसतां की मी तुला कसे ओळखणार, सांग."

लक्ष्मणाने झटकन एक फुलवेल सुग्रीवाच्या गळ्यात बांधली आणि म्हटले— "सुग्रीव आता परत एकदा त्याला युद्धाचे आव्हान दे. यावेळी मात्र आम्ही या माळेमुळे नक्की तुला ओळखू." सुग्रीव थोडा घाबरत घाबरतच वालीकडे परत गेला व परत एकदा त्याने त्याला युद्धाला बोलावले.

सुग्रीवाच्या :या घाडसाने वाली भयचकितच झाला—आणि त्याच्या

अंगावर धावून आला. त्याने परत सुग्रीवाला जिंकले व आता तो त्याला ठार करणार तोच सुग्रीवाला वचन दिल्याप्रमाणे रामाने वालीला बाण मारून खाली पाडले.

स्वतः श्रीराम आपल्याविरुद्ध उभे राहिले, याचे वालीला फार वाईट वाटले. त्याने आपला पुत्र अंगद यास रामाच्याच हवाली केले व तो मरण पावला. रामाने सुग्रीवाला राजा म्हणून सिंहासनावर बसवले व अंगदास युवराजपद दिले, अशा प्रकारे अखेर तो गृहकलह संपला.

आता पावसाळ्याला सुरुवात झाली होती. तो संपेपर्यंत लंकेवर स्वारी करण्याचा रामाचा बेत लांबणीवर पडला होता खरा, पण तोपर्यंत सुग्रीवाचा अतिथी म्हणून किष्किंधेत रहायला रामाने नकार दिला. त्याचे वचन होते, चौदा वर्षे वनवासात रहायचे. मग राजवाड्यात रहाणे योग्य थोडेच ठरले असते ?

प्रश्रवण पर्वतावर राम-लक्ष्मणानी ते पावसाळी महिने घालवले.

हनुमान तर आता रामाचा परमभक्त झाला होता. दिवस झपाझप सरले. पाऊसही ओसरला. पण सुग्रीवाची काहीच हालचाल दिसेना ! आपण सीतेच्या सुटकेसाठी राम-लक्ष्मणांना मदत करायचे कबूल केले आहे हे तो पार विसरला होता आणि राजवाड्यातले ऐषाराम व राज्याचे कामकाज, यातच तो गर्क होऊन राहिला होता याचा रामाला विषाद वाटू लागला. एक दिवस हनुमान सुग्रीवाला भेटला व म्हणाला—

“सेना पाठवून सीतेला सोडवून आणीन असे तुम्ही श्रीरामांना वचन दिले होते, कोठे आहे तुमचे ते सैन्य ?” ओशाळून सुग्रीवाने सैन्य सज्ज करण्याची आज्ञा केली खरी, पण पाऊस पुरा थांबला, ढगाळलेले आभाळ स्वच्छ निळे झाले तरी सुग्रीव आपला ख्यालीखुशालीतच दंग ! अखेर रामाचा सहनशीलपणा संपला. लक्ष्मण सुग्रीवाकडे गेला तेव्हा तो मेजवानी सोडण्यात गर्क होता. रागाने लक्ष्मणाने विचारले—“तुला आपला शब्द पाळायचा आहे की नाही ?” का रामाच्या बाणाने तुलाही वालीसारखे मरायचे आहे ?”

सुग्रीव दचकला, घाबरला. त्याने लक्ष्मणाची क्षमा मागितली व सैन्य तयार आहे ते घेऊन मी सत्वर येतो असे सांगितले. मग लौकरच सैन्याची जमवाजमव करून सुग्रीवाने रामाची भेट घेतली. राम म्हणाला, “आधी तुमचे निवडक असे दूत पाठवून सीता कोठे आहे त्याचा शोध घ्यावा, आणि मग सैन्याने त्या दिशेने जावे.”

सुग्रीवाने आपल्या सहकाऱ्यांतून मोजकी मंडळी निवडली व अंगद आणि हनुमान यांना त्या मंडळीचे अधिकारी नेमले. त्या सर्वांत हनुमान हा अतिशय सुयोग्य व विश्वासू होता व तो रामाचा जिवलग मित्रही झालेला होता. राम त्याला म्हणाला—

“माझी ही खुणेची अंगठी घेऊन जा. आणि सीता तुला दिसली की, आधी तिला ही दाखव. नाहीतर ती तुझ्यावर विश्वास ठेवायची नाही !”

हनुमान व अंगद आपल्या लहानशा तुकडीला घेऊन किष्किंधेहून निघाले व दक्षिणेकडे जागोजाग शोध तपास करीत पुढेपुढे जाऊ लागले. जाताना रस्त्यात भेटणारे कोणीकोणी थोडीफार माहिती सांगत होते, ती जमवून ते अखेर जमिनीच्या दक्षिण टोकाला पोहोचले. उसळणारा समुद्र आता त्यांच्यापुढे पसरला होता, आणि लंकाद्वीप ह्या समुद्रापलीकडे होते.

आधीच ते सारे थकले होते. हा समुद्र समोर पाहताच ते आता हताशच झाले. पण अंगद म्हणाला—

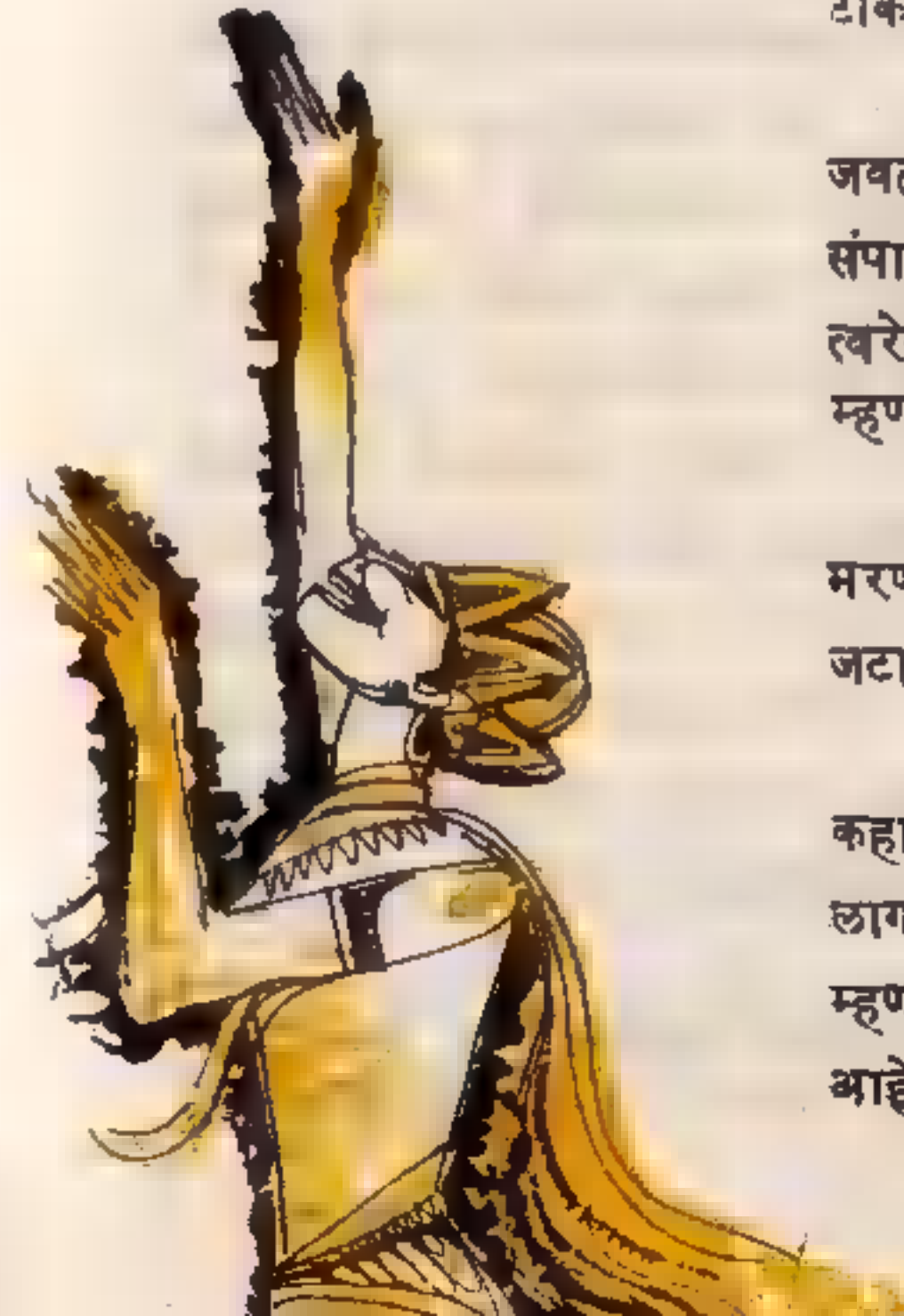
“सीतेची वार्ता आणल्याखेरीज मी नाही परत फिरणार. असे परत जाण्यापेक्षा येथेच बसून उपास काढून मरून जाणे काय वाईट ? श्रीरामांच्या सेवेत तो जटायू मरण पावला, तसे आम्हीही त्यांच्यासाठी प्राण देऊ ! दुसरे

असे की, आपण सीतेची वार्ता मिळवल्यावाचून जर का हात हलवीत तसेच परत गेलो, तर सुग्रीवकाका रागाने आम्हाला मारूनच टाकतील !”

त्यांचे दैव जोरावर होते असे म्हणता ? जवळच्याच एका टेकडीमागे जटायूचा भाऊ संपाति बसला होता, त्याने हे बोलणे ऐकले. त्वरेने तो तेथून उडून खाली आला. तो त्यांना म्हणाला—

“तुम्ही सगळे कोण ? आणि जटायूच्या मरणाचे काय बोलत होता तुम्ही ? मी त्या जटायूचा भाऊच आहे, म्हणून विचारतो.”

त्यांनी त्याला ती सगळी दुःखदायक कहाणी सांगितली व सीतेचा अजूनही शोध लागलेला नाही, हेही सांगितले. संपाति म्हणाला—“मला सीता कोठे आहे ते ठाऊक आहे !”

रावण तिला या समुद्रापलीकडे लंकेला घेऊन चाललेला मी पाहिला आहे. तुम्हाला ती तेथेच सापडेल." अंगद, हनुमान व त्यांचे सहकारी या वार्तेने फार उत्साहित झाले. त्यांनी संपातीचे आभार मानले. संपाति पुढे म्हणाला—

"पण तुम्हाला हा समुद्र ओलांडून जायला हवे, इतकेच."

बापरे ! समुद्र ओलांडायचा ? कसा ? आणखी कोण उल्लंघन करील या समुद्राचे ? चितेने ते जरा स्तब्ध झाले. पण त्यातला वृद्ध वानर आंबुवान हा त्यांचा अनुभवी सल्लागार होता, तो म्हणाला— "हनुमानानेच जायला हवे, कारण त्यालाच समुद्रावरून श्रेय घेता येईल." हनुमान उठून उभा राहिला व आसपास निरखून पहायला लागला. जेथून एवढी लांब उडी मारता येईल, अशी एखादी छानशी जागा तो शोधत होता. सुंदर महेंद्रपर्वत होता. पण पक्षांचं ते माहेरघरच होते जणू. उंचउंच वृक्षांनी त्या पर्वताला झाकून टाकलं होते. हनुमान शटकन् या पर्वतशिखरावर चढला. ते शिखर त्याला अगदी हवे तसेच होते ! उडी मारायला जोर यावा; म्हणून आपले पाय हात त्याने जमिनीवर रोवले व सर्व शक्ती पणाला लावून एकदम उड्यान केले. एवढ्या जोराने की त्याची ती श्रेय उंच आकाशातून घेट समुद्रपार पोहोचली. त्या अद्भुत उड्याने त्याच्या पायाखालचा महेंद्र पर्वतही हादरला व त्याच्या उतरणीवरील जमिनीला भेगा पडल्या त्यातून नवे शरे खळाळू लागले, झाडे उन्मळून पडली. त्यातून पक्षी कलकलत बाहेर पडले व वन्य पशू भीतीने सैरावैरा सुटले !

अखेर हनुमान लंकाद्वीपावर उतरला. रावणाची राजधानी सुवर्णनगरी लंका दिसत होती. शेकडो सैनिकांचे पहारे तेथे जागोजाग होते. नगरीभोवती खोल खंदक होता. रात्र होऊन लोकांची सामसूम होईपर्यंत हनुमानाने तेथेच दडून रहायचे ठरवले. रात्रीचा अंधार दाटला, तरी त्याने तटावरून उडी घेतली व बिलकुल आवाज न करता तो ओणव्याने चालू लागला. इतक्या सावधपणाने तो पुढे जात होता की तो पहारा करणाऱ्या राक्षसांना दिसलासुद्धा नाही !

प्रसिद्ध लंका नगरी त्याच्या समोर पसरलेली होती. इतके भव्य आणि दिव्य नगर हनुमानाने कधीही पाहिले नव्हते. तेथील रस्ते रुंद होते. व त्यांच्या

दोन्ही बाजूस सुंदर इमारती होत्या. कोठेकोठे घुंगरांची नाजूक किणकिण व गायनही ऐकू येत होते. बहुधा काही स्त्रिया गात होत्या व नृत्य करीत होत्या. गोड सुवास सर्वत्र दरवळून राहिला होता.

ह्या नगरीच्या मध्यभागी रावणाचा राजवाडा होता व त्यावर कित्येक सशस्त्र राक्षस पहारा करीत होते. मांजराच्या चोरपावलांनी हनुमान राजवाड्यात शिरला, त्याच्याकडे कोणाचेही लक्ष गेले नाही. त्या भव्य राजमहालाच्या दरेक दालनादालनातून तो फिरला. अशी सजावट व असे वैभव त्याने स्वप्नातसुद्धा पाहिले नव्हते. उंची जडजवाहिराचे अलंकार घालून व रेशमी मूल्यवान् महावस्त्रे नेसून स्त्री-पुरुष शोपले होते. तो स्त्रियांच्या अंतःपुरात गेला व शोपलेल्या स्त्रियांच्या चेहऱ्याकडे त्याने न्याहाळून पाहिले. पण त्यात सीता नव्हती ! त्याने रावणाचे शयनमंदीर सुद्धा पाहिले. तेथे रावण व त्याची पत्नी मंदोदरी होती. सोनेमोती जडलेल्या शय्या, आसने, वगैरेही होती—पण सीता ? ती तेथे नव्हती.

हनुमान मनाशी म्हणाला— "रावणाने तिला दुसरीकडे लपवून ठेवले असेल. ती जागा शोधायला हवी." वाड्याबाहेर थोड्याच अंतरावर रावणाचे सुंदर अशोकवन होते. हनुमानाने भितीवरून उडी मारून त्या रम्य वागेत पाऊल ठेवले. सीता येथेच कोठेतरी असणार, असे त्याला खात्रीने वाटू लागले. तो एका उंच झाडावर चढला व त्या दाट शाखात लपला. तेथून त्याला सगळे अशोकवन दिसत होते पण तो मात्र कोणालाही दिसत नव्हता. चंद्र उगवला, त्या उजेडात जवळच जमिनीवर वसलेली एक सुंदर स्त्री त्याला दिसली. तिच्या अंगावरचे कपडे मलीन होते, चर्या सुकलेली होती. आणि तिच्याभोवती राक्षसीणींचा पहारा होता. हनुमान मनाशी म्हणाला—

"हीच सीता ! हिचा शोध लागला, आता परत जायला हरकत नाही. पण या सान्या भयंकर कैदाशिणी भोवती असताना मी हिच्याशी बोलायचे कसे ? वरे, न बोलताच गेलो, तर रामांना काय सांगू ? मी तिच्याशी काय बोललो, आणि ती अंगठी पाहिल्यावर सीता काय म्हणाली हे श्रीराम मला

विचारणारच. शिवाय सीतेकडूनही काही खुणेची वस्तू मला तिकडे नेली पाहिजे. नाहीतर कोण विश्वास ठेवील माझ्या बोलण्यावर ?”

तेवढ्यात रावण मोठमोठे पलिते लावून मिरवीत तेथे येताना त्याला दिसला. रावण सीतेजवळ येऊन म्हणाला—

“सीते ! माझी राणी हो ! आता तो राम कसला येतो तुझ्यासाठी येथे ?” तिने तिटकाऱ्याने त्याच्याकडे पाठ फिरवली. तेव्हा संतापाने जणू तो वेडापिसा झाला व ओरडून म्हणाला— “तुला वर्षभराची मुदत मी दिली होती त्यातले फक्त दोन महिने राहिले. त्यानंतर तुला वाड्यात फरफटत नेऊन माझे आचारी माझ्या न्याहारीसाठी तुझे तुकडे तुकडे करून टाकतील.

रावण गेल्यावर त्या सगळ्या राक्षसीणींनी तिला घेरले. त्या तिचे मन वळवण्यासाठी बडबडू लागल्या— “किती मूर्ख आहेस तू ? तुझा तो भिकारडा राम इकडे लंकेला कसा येईल ? खरे म्हणजे थोर रावणराज तुला राणी करून म्हणतात, हेच केवढे मोठे भाग्य आहे तुझे ! तुला त्यांना नाही म्हणण्याचे धाडस तरी कसे होते ?”

सीतेने रागाने मान वळवून म्हटले— “माझे मन कधीच फिरायचे नाही. तुम्ही वाटेल ते करा.” शेवटी त्या सगळ्या चालत्या झाल्या व ती एकटीच तेथे डोळे टिपीत शोक करीत बसली. हीच वेळ आपल्या भेटीला योग्य हे हनुमानाने जाणले. पण सीतेने आपल्याला कधीच पाहिलेले नाही, ती एकदम घाबरणार तर नाही ? असे वाटून तो क्षणभर तेथेच वसून राहिला व मग त्याने हलकेच रामाचे स्तोत्र म्हणायला सुरुवात केली. सीतेला नवल वाटले. वर पहात तिने हलकेच विचारले— “तुम्ही कोण आहात ?” हनुमान. खाली उतरला सीतेच्या पायाचे वंदन करून त्याने रामाची अंगठी तिला दिली व म्हटले— “सीतामाई शांत व्हा. श्रीराम तुम्हाला सोडवून न्यायला लौकरच येत आहेत. मी त्यांचा सेवक हनुमान. तुमची वातमी काढण्यासाठी मी पुढे आलो आहे.” हे ऐकताच सीतेने तिचे प्रिय आर्यपुत्र श्रीराम यांच्याबद्दल हनुमानाला शंभर तरी प्रश्न केले असतील ! पण हनुमानाच्या विशाल पाठीवर आरुढ होऊन समुद्रपार करायला मात्र तिने नकार दिला.

ती म्हणाली— “पुत्रा, तसे नको. समज, तुला कोणी वाटेतच पकडले तर ? तर आर्यपुत्रांना माझी वार्ता द्यायलासुद्धा कोणी उरायचे नाही. तू हे माझ्या केसांतले रत्न त्यांना दे. म्हणावे, एका महिन्याच्या आत जर आपण आला नाहीत, तर मी जिवंत रहाणार नाही.” हनुमानाने उत्तर दिले. “आपण अशा निराश होऊ नका. श्रीराम येणार, अवश्य येणारच.” हे शब्द बोलून हनुमान आल्या मार्गानेच परत निघाला. आतापर्यंत समुद्राच्या ऐलतीरावर अंगद, जांबुवान व बाकीचे वानर त्याची वाट पहात बसले होते. काढजीने, भीतीने त्यांची नजर आकाशाकडे लागून राहिली होती. आणि समुद्राच्या उंच उसळणाऱ्या लाटांच्याहीपेक्षा अधिक उंचावरून आकाशातून हनुमान अलगद इकडे येऊन पोहोचला, तो म्हणाला. “मी सीतादेवींना भेटलो, त्यांच्याशी बोललो देखील—पण आता बोलायलासुद्धा वेळ नाही. आपण लगेच श्रीरामाकडेच जाऊ या, चला.”

मग ते सारे वानर नदीनाल्यावरून उड्या घेत, वाटेत आड येणारी झाडे-मुडपे मोडून टाकीत, आणि डोंगर-कडे ओलांडीत किर्किचेला येऊन पोहोचले. राम-लक्ष्मण अधीरतेने त्यांची वाटच पहात होते.

हनुमानाने रामाच्या पायाशी बैठक मारली, ते रत्नफूल त्याला दिले व म्हटले— “भगवान् ! मी सीतादेवींना पाहिले, त्यांच्याशी बोललोसुद्धा. त्या कुशल, क्षेम आहेत. पण फार दुःखात आहेत. तेथे अशोकवन नावाच्या एका उद्यानात भयंकर राक्षसीणींच्या पहान्यात त्या आहेत. त्या राक्षसीणी त्यांना रात्रंदिवस उणं दुणं बोलून छळीत असतात. एका महिन्यात आपण त्यांची सुटका केली नाहीत तर रावण त्यांना ठार मारणार आहे !”

रामाचा कंठ भरून आला व अनेक भाव त्याच्या मनात दाटून आले. त्याने हनुमानाला प्रेमाने आलिंगन दिले व म्हटले—

“माझ्या शूर मित्रा, तुला साजेल असे वक्षीस माझ्याजवळ नाही रे !”

आता क्षणभरही फुकट जाऊ द्यायला सवड उरली नव्हती. सुग्रीवाचे सैन्य तयारच होते. रामाच्या सांगण्यावरून सुग्रीव सैन्यासह झपाट्याने निघाला. तो लौकरच ससुद्रतीरी जाऊन पोहोचला. तेथे वाळवंटात त्याने आपल्या सैन्याचा तळ दिला.

रावणाचे गुप्त दूत एका उंच डोंगरावरून देखरेख करीत होते. राम सैन्य घेऊन आल्याचे वर्तमान त्यांनी रावणाला कळवले. रावणाने त्वरित आपले मंत्री, सल्लागार, सेनापति, सगळ्यांना बोलावले व पुढे काय करावे याची चर्चा केली. राक्षसांचे सैन्य केवढे प्रचंड ? राक्षसी शक्ती व सामर्थ्य हे ही कमी थोडेच होते ? आपल्या या बलाढ्य सेनेपुढे शत्रूचा पाड काय ? असा सगळ्या राक्षसांना आत्मविश्वास होता. ते म्हणाले— “महाराज, तो राम तुमच्या विरुद्ध काय मोठेसे करणार आहे ? वानरामाकडांचे सैन्य उसने घेऊन आलेला तो राम, एक दरिद्री क्षुद्र माणूस ! त्याची कसली भीति ? आम्ही एका दिवसात त्याची चटणी उडवून टाकू !”

पण रावणाचा धाकटा भाऊ विभीषण म्हणाला— “असे सहजासहजी सारे ठरवू नका ! विचार करा महाराज, तुम्हीच रामाचा फार मोठा अन्याय केला आहे आधी. सीतेला आपण परत पाठवून दिले नाही तर तुमचा व तुमच्या राज्याचा सर्वनाश ओढवून घ्याल.”

हे ऐकून रावण त्याच्यावर इतका संतापला की, आता सुरक्षितपणासाठी लंका सोडून जाणेच वरे, असे ठरवून विभीषण आपले चारपाच सोवती घेऊन आकाशमार्गाने समुद्रावरून उड्डाण करून रामाचा तळ पडला होता तिकडे निघाला.

इकडे सर्वांच्या आधी सुग्रीवाने विभीषणाला पाहिले. तो गर्जून म्हणाला— “सैनिकहो, सावध ! राक्षस येत आहेत.” पण विभीषण निर्भयपणाने थेट समोर आला व म्हणाला— “मी विभीषण, रावणाचा धाकटा भाऊ. सीतेला परत पाठवण्याचा सल्ला मी रावणाला दिला, तेव्हा तो इतका भडकला की जीव वाचवण्यासाठी मी तेथून पळ काढला, मी प्रभुरामांच्या आश्रयाला आलो आहे.” सुग्रीवाने रामप्रभूची व इतर सेनापतींची भेट घेतली. तो त्यांना म्हणाला— “ह्याच्यावर विश्वास कसा ठेवावा ? त्याच्या मनात काही कपटही असेल.”

अंगदाने सुचवले—“आपण आधी त्याची पारख करू व मगच विश्वास ठेवू. काही जण ओरडले—“त्याला ठार करा, मारून टाका. आमचा घात करायलाच तो आला असेल.” फक्त हनुमान तेवढा निश्चित होता. तो म्हणाला—“मला तर वाटते, त्याच्यावर विश्वास ठेवावा. रावणाचा पराभव होऊन आपल्याला राज्य मिळावे हाच बहुधा हेतू असेल त्याचा.” रामाने उत्तर दिले—“माझ्याकडे कोणीही आश्रयाला येवो, त्याला सहाय्य करण्याची माझी प्रतिज्ञाच आहे. त्याला इकडे आणा. तो प्रत्यक्ष रावण असला तरीसुद्धा मी त्याला नाही म्हणणार नाही.”

मग विभीषण रामाकडे आला व त्या क्षणापासून तो रामाचा निष्ठावंत अनुयायी झाला. त्याने रामाला लंकेची सारी माहिती दिली. तेथे कसे पोहोचावे व कोठून नगरीवर हल्ला करावा, हेही समजावून दिले. “समुद्र जेथे अगदी अरुंद आहे, तेथे एक पूल बांधावा व त्यावरून सैन्य लंकेकडे जाऊ द्यावे.” अशी त्याने सूचना केली. रामानेही रावणाला जिकल्यानंतर लंकेचे राज्य मी तुलाच देईन” असे त्याला वचन दिले.

समुद्रावर सेतु बांधायला आरंभ झाला. खडक, माती, दगड, घोंडे, झाडे जे मिळेल ते आणून वानर पूल रचू लागले. आणि पहातापहाता पूल तयार झालादेखील ! रामाचे सैन्य त्यावरून चाल करून लंकेला पोहोचले व अखेर ते दीर्घकाल टिकणारे, भयंकर युद्ध सुरू झाले. दोन्हीकडचे पक्षांमधून एक उत्तम योद्धे लढतालढता रणांगणात पडू लागले. रावणाचा महाबलवान भाऊ कुंभकर्ण वर्षातले सहा महिने झोपून रहायचा आणि उठला की सारखा खादाडपणा करीत रहायचा. तोही या युद्धात मृत्यू पावला हे ऐकून रावणाला अतिशय वाईट वाटले.

मग पाळी आली रावणाचा सर्वात मोठा व अतिशय शूर पुत्र इंद्रजित याची. याचा पराभव देवांचा राजा इंद्र यालाही कधी करता आला नव्हता. लक्ष्मणाने विभीषणाच्या सांगण्यावरून गुप्तमार्गाने रावणाच्या राजवाड्यात प्रवेश मिळवला व ह्या महाप्रतापी इंद्रजितालाही ठार केले.

युद्धाचा शेवट जवळ आला. रावणाची ती सुवर्णमय लंका जागोजागी कोसळून पडली होती. तिची नासधूस झाली होती. त्याचा सर्वात लाडका पुत्र इंद्रजित ठार झाला होता. दुःखाने बेभान होऊन रावण सीतेलाच ठार करायला धावला. पण त्याच्या मंत्र्यांनी त्याला धोपवून धरले. “आपणासारख्या नामवंत वीरपुरुषाने स्त्रियांवर हात उचलू नये. रामालाच आपण आव्हान द्यावे.” ते आवेशाने म्हणाले.

आणि मग रणांगणावर राम व रावण यांचे समोरासमोर एकामेकांशी युद्ध जुंपले. रामाच्या बाजूने लढत असलेल्या विभीषणाकडे रावणाची नजर वळली तेव्हा आपला विश्वासघात केल्याबद्दल रावणाने त्याला शिव्याश्राप दिले व त्यावर एक अमोघ शक्तीचे अस्त्र सोडले. हा शक्तीवाण लागला की मृत्यू ठेवलेलाच !

बिभीषणाला ते शक्तीचे अस्त्र लागणार, तेवढ्यात लक्ष्मणाने पुढे होऊन ते स्वतःच्या छातीवर झेलून घेतले ! ते भयंकर शस्त्र लागून लक्ष्मण मूर्च्छित होऊन खाली पडला व रामाच्या नजरेत अंगार फुलला. लक्ष्मणाला इतरांच्या हाती सोपवून राम परत निकराने लढू लागला.

युद्ध केवळ जीवनमरणाचेच नव्हे तर सद्गुण व दुर्गुण यांचीच ती लढाई होती म्हणाना ! दोन्ही बाजूंचे इतर सारे योद्धे हातातली शस्त्रे खाली ठेवून हे अपूर्व युद्ध पहातच राहिले. एवढे निकराचे द्वंद्वयुद्ध आजवर कोणीही पाहिले नसेल ! ते दोघेही अतिशय शूर योद्धे होते व ते आपापली सारी शक्ती पणाला लावून झुंजत होते. अखेर रावणाचा वध झाला !

त्याचे राक्षस सैन्य भांबावून वाट फुटेल तिकडे धावत सुटले व सारी लंका रामाला शरण आली. रामाचे वानरसैन्य आनंदाने जयघोष करीत उड्या मारू लागले. रामाने बिभीषणाला सांगितले—

“रावणाच्या थोरवीला शोभेल अशा प्रकाराने त्याची उत्तरक्रिया यथासांग कर. मरणानंतर वर संपते, म्हणून उत्तरक्रियेसाठी मी स्वतः येईन.” मग रामाने हनुमानाला सांगितले—

“आता सीतेकडे जा आणि तिला सर्व वृत्तांत सांग.”

रामाच्या विजयाची वार्ता ऐकून सीतेच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. असेच्या असेच जाऊन रामाला भेटावेसे तिला वाटले, पण रामाने निरोप दिला होता—“बंदिवासातून मुक्त झाल्यावर स्नान करून व सुरेख सुगंधी वस्त्रे अलंकार धारण करूनच सीतेने यावे.” हे ऐकून सीतेने त्यास मान्यता दिली व प्रियपतीच्या भेटीसाठी ती तयार झाली. हनुमानाने विचारले—“या भयंकर राक्षसीणी ? यांचे काय ? यांनी तुम्हाला फार छळले, वध करू यांचा ?” सीता म्हणाली—

“नको. त्या तर विचाऱ्या आपल्या मालकाची आज्ञा पाळीत होत्या.”

अखेर राम-सीता यांची भेट झाली. एका वर्षाच्या दुःखमय विरहानंतर आणि एवढा रक्तपात झाल्यानंतरची ती अपूर्व भेट होती.

राम अयोध्येला परत येतो

बिभीषण आता लंकेचा राजा झाला. तो एवढा रामाचा परमभक्त झाला होता की रामाला निरोप द्यायचे त्याच्या जिवावर आले. तो आपल्याने प्रार्थना करू लागला—

“निदान आणखी काही दिवस तरी येथे रहा.” पण राम म्हणाला—

“नाही, नाही आता माझी वनवासाची चौदा वर्षे संपली आहेत. आणखी भरत अयोध्येत माझी अगदी वाट पहात असेल ! मी जर वेळेवर गेलो नाही तर तो खरोखरच आगीत उडी टाकून जीव देईल.” बिभीषण म्हणाला !

“तर मग मीही आपल्यावरोबर येतो. आपल्या राज्यारोहणाचा सोहळा मी डोळाभर पाहीन.”

सुग्रीवही रामाबरोबर यायला उत्सुक होता. अखेर ते सारेजण रावणाच्या पुष्पक विमानातून परत निघाले. वाटेत प्रयागाजवळ भारद्वाजाच्या आश्रमात त्यांनी एक रात्र निवास केला. आपल्या आगमनाचे वृत्त भरताला अगोदर कळावे, म्हणून रामाने येथूनच हनुमानाला अग्रदूत म्हणून पुढे पाठवले. हनुमान तिकडे निघाला तेव्हा राम त्याला म्हणाला—“भरताच्या चर्येकडे बारकाईने पहा, आम्ही परत आल्याचा त्याला खराच आनंद झाला आहे का, हे नीट पहा. कदाचित् त्याच्या मनात अयोध्येचे राज्य करायचे असेलही ! त्याची जर तशी इच्छा असली तर त्यानेच राज्य करावे हे ठीक.”

पण हनुमानाने जेव्हा ही सुवार्ता भरताला सांगितली तेव्हा भरताला इतका आनंद झाला की, तो त्याच्या मनात मावेना. त्याने आपल्या सेवकांना बोलावून रामाच्या स्वागताचा मोठा समारंभ करण्याची आज्ञा केली. राम नंदिग्रामला आला तेव्हा सान्यांनी उल्हासाने त्याचे आगतस्वागत केले. राम भरत व लक्ष्मण या तिघांनीही आता, वनवासातच शोभणाऱ्या वल्कलांचा त्याग केला व पुन्हा वैभवाची राजवस्त्रे धारण केली. ते तिघे व सगळे त्याचे मित्र हर्षाने अयोध्येला येऊन पोहोचले. एक छान मिरवणूकच दिसत होती ती.

परत एकदा रमणीय अयोध्या गुढघातोरणांनी सजली. कौसल्या सुमित्रा आणि कैकयी, उत्कंठाने त्यांच्या स्वागतासाठी तिष्ठत होत्या. आपल्या प्रिय रामाचे परत दर्शन होताच अयोध्येची प्रजा उल्हासाने धुंद झाली. लौकरच श्रीरामाचा राज्याभिषेकाचा सोहळा अतिशय ऐश्वर्याने पार पडला. रामाने आपल्या सर्व मंडळींना उंची भेटी दिल्या. सीतेला त्याने एक सुरेख सुवर्णहार दिला, तो तिने हनुमानाला त्याच्या समभक्तीचे व शौर्याचे बक्षीस म्हणून दिला. . . . रामाने पुष्कळ वर्षे न्यायाने व समंजसपणाने राज्य केले. सद्गुणांचा एक उच्च आदर्श म्हणून चहूकडे त्याचे नाव घेतले जाते. आजसुद्धा, जेथे सर्व लोक सुखी व संपन्न असतील, अशा सूत्र व न्यायनीतीच्या राज्याला ‘रामराज्य’ असेच म्हटले जाते !